

2024
№ 1

ISSN 3030-380X

**TA'LIMDA
ISTIQBOLLI
IZLANISHLAR**

XALQARO ILMIY METODIK JURNAL

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

INTERNATIONAL SCIENTIFIC METHODOLOGICAL JOURNAL

TA'LIMDA ISTIQBOLLI IZLANISHLAR

Xalqaro ilmiy-metodik jurnal

ПЕРСПЕКТИВНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБРАЗОВАНИИ

Международный научно-методический журнал

PROMISING RESEARCH IN EDUCATION

International Scientific Methodological Journal

**Jurnal O'zbekiston matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot
va axborot boshqarmasi tomonidan 2024-yil 26-mart № 245685 -sonli
guvohnoma bilan ro'yxatga olingan.**

**Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston milliy kutubxonasi tomonidan davriy
nashrlar uchun ISSN 3030-380 X raqami bilan ro'yxatdan o'tkazilgan.**

Tahririyat manzili: 200117, O'zbekiston Respublikasi,
Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko'chasi, 11-uy
Elektron manzil: buxdu_rektor@buxdu_uz

BOSH MUHARRIR:
XAMIDOV OBIDJON XAFIZOVICH

Iqtisodiyot fanlari doktori, professor

TAHRIRIYAT KENGASHI A'ZOLARI

- Кулишев В.В** - pedagogika fanlari doktori, professor (Ukraina)
Andriyenko Y.V - pedagogika fanlari doktori, professor (Novosibirsk, Rossiya)
Romm T.A - pedagogika fanlari doktori, professor (Novosibirsk, Rossiya)
Maskimsev I. A - iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Sankt-Peterburg, Rossiya)
Margianti E.S - iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Indoneziya)
Jumayev R.G' - siyosiy fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD), professor
Rasulov T.H - Fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor
Paxrutdinov Sh.I. - siyosiy fanlar doktori, professor
Jo'rayev A.T - iqtisodiyot fanlari nomzodi, professor
Yavmutov D.Sh. iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent
Salixov S.A - iqtisod fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Nazarov A.M. - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor
Usmanova M.N. - psixologiya fanlari nomzodi, professor
Ostanov Sh.Sh. - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Rustamov Sh.Sh. - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Mamanazarova N.K. - Pedagogika fanlari doktori, DSc, dotsent
Dilova N.G. - pedagogika fanlari doktori (DSc), professor
Olimov Sh.Sh. - pedagogika fanlari doktori, professor
Xamroyev A.R. - pedagogika fanlari doktori (DSc), professor
Zaripov L.R - pedagogika fanlari doktori (DSc), professor
Rajabov D.Z. - filologiya fanlari doktori, professor
Sayfullayeva N.Z – pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Mas'ul kotib:
Tilavov Muxtor Hasan o'g'li – psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Texnik muharrir: Dehqonboyev Shohjahon Oybek o'g'li

Ro'ziqulov Faxriddin Rasulovichning

Navoiy viloyat pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi direktori,
psixologiya fanlari nomzodi, professor

O'ZBEKISTONDA AJRALISHNING IJTIMOY, ETNOPSIXOLOGIK MUAMMOLARI VA ULARNI OLDINI OLIISH YO'LLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada notinch muammoli oilalarga psixologik xizmat ko'rsatishning o'ziga xos jihatlari va notinch muammoli oilalarning o'ziga xos jihatlarning aniqlangan. Bundan tashqari oila a'zolarida shakllangan nizolar to'g'risidagi tasavvurlarning konstruktiv xususiyatlari va destruktiv tasavvurlar esa notinch oilalardagi o'zaro munosabatlar jarayonida namoyon bo'luvchi qattiqqo'llilik, shafqatsizlik, tazyiq, avtoritarizm kabi holatlar o'rganilgan. Shuningdek notinch muammoli oilalar bilan bog'liq ilmiy adabiyotlarni tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: nizo, destruktiv, konstruktiv tip, psixologik xizmat, notinch oilalar, ijtimoiy-psixologik omillar, ijtimoiy ustanovka, tafakkur, ijtimoiy sanksiyalar.

СОЦИАЛЬНЫЕ, ЭТНОПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВОДОВ В УЗБЕКИСТАНЕ И ПУТИ ИХ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ

Аннотация. В этой статье рассматриваются конкретные аспекты психологического обслуживания неблагополучных проблемных семей, и определены конкретные аспекты неблагополучных проблемных семей. Кроме того, были изучены конструктивные особенности представлений о конфликтах, сформировавшихся у членов семьи, и деструктивных представлений о таких ситуациях, как жестокость, жестокость, угнетение, авторитаризм, проявляющиеся в процессе взаимодействия в неблагополучных семьях. Также была проанализирована научная литература, связанная с проблемными семьями.

Ключевые слова: конфликт, деструктивный, конструктивный тип, психологическая служба, неблагополучные семьи, социально-психологические факторы, социальная установка, мышление, социальные санкции.

SOCIAL, ETHNOPSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF DIVORCE AND WAYS TO PREVENT THEM IN UZBEKISTAN

Abstract. This article identifies specific aspects of psychological care for troubled families and specific aspects of troubled families. Moreover, the constructive features of visions of conflicts formed in family members and destructive visions are studied, while situations such as harshness, cruelty, repression, authoritarianism, manifested in the process of interaction in troubled families. Also analyzed scientific literature related to troubled families.

Keywords: conflict, destructive, constructive type, psychological service, troubled families, socio-psychological factors, social ustanovka, thinking, social sanctions.

Kirish. Oilaviy muammolar o'zining ko'p qirraliligi bilan alohida xususiyat kasb etib, jamiyat taraqqiyotini belgilashda, ma'nau barkamol, ruhan sog'lom avlodni voyaga yetkazish jarayonida ularning ijobiy yechimi katta ahamiyatga egadir. Agar har bir oilani tashkil etuvchilar o'z muammolarini bahamjihatlik bilan, o'zaro kelishuv asosida hal qilsalar, oiladagi tinchlik kafolatlanib, uning ma'naviy asoslari mustahkam bo'ladi. Alohida ta'kidlash joizki, er-xotin, qaynona-qaynota, kelin-kuyov munosabatlarida, fikrlar va qarashlardagi paydo bo'ladigan ayrim kelishmovchiliklar, qarama-qarshiliklar, ziddiyatlarni uni tashkil etuvchi shaxslar o'zaro kelishib, muammoni konstruktiv tarzda yechishga qodir bo'lsalar, oiladagi

ijtimoiy-psixologik hamda ma'naviy muhit yosh avlod ongida insoniy munosabatlar to'g'risida teran va ijobiy tasavvurlar shakllanishiga imkon beradi. Shu bois ham mamlakatimizda oila va uning tarbiyaviy imkoniyatlari qadriyat sifatida yuksaklarga ko'tariladi.

Prezident Sh.M.Mirziyoyev, oilada hukmron bo'lishi lozim bo'lgan ma'naviy muhit va noyob udumlarimizning xosiyatlari haqida fikr bildirib: "Bunda o'zaro hurmat va qattiq tartib bo'lmasa, oilaning barcha a'zolari o'z burchlarini ado etmasa, bir-birlariga nisbatan ezgulik bilan mehr oqibat ko'rsatmasa, yaxshi va munosib tarzda yashash mumkin emas. O'zbeklarning aksariyati o'zining shaxsiy farovonligi to'g'risida emas, balki oilasining qarindosh-urug'lari va yaqin odamlarning, qo'shnilarining omon-essonligi to'g'risida g'amxo'rlik qilishni birinchi o'ringa qo'yadi. Bu esa eng oliy darajada ma'naviy qadriyat, inson qalbining gavharidir", deb ta'kidlaganlar.

Adabiyotlar tahlili. Hozirgacha soha mutaxassislaridan ko'pchiligi oila muammolarining qator qirralarini o'z ilmiy izlanishlarida o'rganganlar. Ushbu masala yuzasidan xorijlik ayrim psixologlar, xususan, D. Mayers, V. Kvinn, F.Zimbardo va boshqalarning tadqiqotlarida yoritib berilgan. Shuningdek, rus hamda fransuz olimlari tomonidan ham muayyan darajada o'rganilgan.

Olimlar tomonidan to'plangan ilmiy dalil va xulosalarning barchasi mohiyatan o'zbek muhitiga to'g'ri kelmasligi aniq. Negaki, bir millatning urf-odat, an'ana va milliy qadriyatlari boshqasini mos kelmaydi. Muhimi, O'zbekistonda oila va undagi o'zaro munosabatlar alohida qadriyat sifatida qaralishi ham bu borada yurtimizgagina xos bo'lgan ma'lum qonuniyatlarning borligini dalillaydi. Shu bois ham, mavjud muammoni xududiy va etnopsixologik xususiyatlarni inobatga olgan holda o'rganish zarur. Ta'kidlash joizki, Sharq mutafakkirlari Bahovuddin Naqshbandi, Ahmad Yassaviy, At-Termiziy, Al-Buxoriy, Bobarahim Mashrab, Abu Rayhon Beruniy, Abu Nosir Farobiy, Abu Ali ibn Sino, Al-Xorazmiy, Burhoniddin Marg'iloniy, Mahmud Qoshg'ariy, Ahmad Donish, Yusuf Xos Xojib, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, hamda hozirgi davr O'zbekiston olimlari M.G. Davletshin, G'.B. Shoumarov, V.M. Karimova, E.G'. G'oziyev, Sh.R. Baratov, M.Mamatov, B.M. Umarov va boshqalarning tadqiqotlarida ham oila muammosi, undagi er-xotin o'rtasidagi nizoli munosabatlar hamda barcha oilaviy munosabatlar farzand tarbiyasiga qay darajada ta'sir etishi muammosi mahalliy shart-sharoitlar nuqtai nazaridan o'rganilgan. Aynan ushbu muammoning yechimlarini topish biz tomondan ko'tarilgan mavzuning dolzarbligini tashkil etadi. Tanlangan mavzuimiz huddi mana shuning uchun ham dolzarbdir.

Muhokama. Ma'lumki, oilaning farzandlar tarbiyasidagi o'rni va oilaviy o'zaro munosabat oqibatlari masalasi psixolog hamda pedagog olimlarning diqqat markazida turgan muammolardan biridir. Bu muammoga bag'ishlangan ilmiy izlanishlar esa, asosan, har bir millat mentaliteti, o'sha jamiyatda ustuvor bo'lgan oilaviy qadriyatlar, urf-odatlar va marosimlar doirasida turli tadqiqotlarning predmeti bo'lib kelgan. Zero, oilada kamol topayotgan yosh avlod dunyoqarashining to'g'ri shakllanishi oila a'zolari o'rtasida barqaror bo'lgan sog'lom munosabatlarning xarakteriga bog'liq. Bu esa, bola ongida ijobiy va salbiy munosabatlar, nizolar hamda ularning oqibatlari to'g'risidagi tasavvurlar shakllanishiga zamin bo'ladi.

Xorijiy mamlakatlarda oila va nikoh muammolarining ortib borishi munosabati bilan, so'nggi yillarda oilaviy masalalar quyidagi ikki yo'nalishda o'rganilmoqda:

a) jamiyat tomonidan oilaga nisbatan alohida munosabatning shakllanayotganligi, ya'ni nasl qoldirish, bolalar tarbiyasi kabi qator ijtimoiy rollar ahamiyatining ortishi;

b) oilada sodir bo'layotgan ayrim salbiy hodisalar, jumladan, oilaviy ajrimlarning ko'payishi, bolalar tarbiyasidagi kamchiliklar, o'zaro munosabatlardagi turli xil nizolar, er-xotin mojarolarini ortishi kabi holatlarning jamiyatga keltirayotgan zararining ortishi kabilar.

F. Bekon qarashlarida nizolarning oldini olish, uni bartaraf etishda siyosiy manyovr san'ati alohida xususiyat kasb etgan. U shunday yozgan: "Odamlarni bir umiddan ikkinchisiga yetaklash norozilikning oldini oladigan eng yaxshi vosita. Insonlarning ehtiyojlarini qondira olmasalarda, ularni kelajakka faqat umidlar bilan ishontira oladigan, har qanday adovatni o'z

vaqtida orzu va umid uchqunlari bilan yumshata oladigan hukumat oqildir; bu narsa aytarli mushkul emas, zero, shaxslar va ba'zan butun boshli partiyalar o'z istiqbollariga ishonmasalarda, baribir, orzu-umidlar to'g'risida ochiq gapirib, o'zlarini ana shular bilan ovutadilar”.

XX asrning boshida Amerikada o'tkazilgan qator izlanishlar asosida, bola ijtimoiylashuvi jarayonida otaning o'rniga xos bo'lgan quyidagi umumiy sifatlar qayd etildi:

1. Otasiz bolalar sonining ortib borayotganligi, oilada otaning kam bo'lishi;
2. Ota bilan bola o'rtasidagi muloqotning onanikiga nisbatan sezilarli darajada kamligi;
3. Pedagogik nuqtai nazardan otalarning bilimsizligi, malakasizligi;
4. Bolaga, ayniqsa, kichik yoshlilarga g'amxo'rlik qilish malakasining otalarda kamligi va unga bo'lgan sovuqqon munosabat, layoqatsizlik.

Natijalar tahlili. Biz tadqiqotimizda ijtimoiy-psixologik so'rovnoma (Siz va farzandlaringiz)dan foydalandik.

Ota-ona va farzandlar o'zaro munosabatlari – azaliy, avlodan-avlodga uzatilib kelinayotgan muammodir. Nima uchun bir oilada tinchlik va o'zaro tushunish hukm suradi-yu, boshqa bir oilada esa bolalar va ota-onalar tinimsiz nizolashadi? Farzandingiz sizni qanday odam deb hisoblaydi, o'smirlarda ijtimoiylashuv qanday shakllanadi? Bu masalani ushbu test yordamida aniqlab olishga urinib ko'ring. Test natijalari quyidagi kalit yordamida qayta ishlab chiqiladi.

Test javoblari uchun blanka

1-jadval.

Savollar t.r.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
A	2	2	2	3	1	2	3	3	4	3
B	3	3	4	1	3	4	1	4	3	2
V	1	4	3	0	2	3	2	1	2	4
G	4	1	1	2	4	1	4	2	1	1

Javoblaringizni baholab chiqing va ballar yig'indisini hisoblang.

Natijalar izohi.

10 dan 15 ballgacha: Loqayd. Siz bolalarni o'z hayotingizning qayoqdandir kelib qolgan qo'shimcha (ikkinchi darajali) mahculoti deb hisoblaysiz. «O'zim uchun yashashni xohlayman!» shiori sizning farzandingiz bilan bo'ladigan o'zaro munosabatlaringiz tuzilishining boshlang'ich nuqtaci hisoblanadi. Siz o'z hayotingiz bilan yashaysiz va unda farzandingizga joy topilmaydi. Siz tomoningizdan bolaga nisbatan bo'lgan covuq munosabat, u tomonidan sizga nisbatan intilish hiscini tug'dirmaydi. Yildan yilga sizlar bir-biringizdan uzoqlashib boraverasizlar. Odatdagi uchrashuvlaringiz muloqotdan iliqlik va quvonch bermaydi. Moddiylik – sizlarni bog'lab turgan yagona jihatdir. Hayotning bu jihatidan ajralib chiqqandan so'ng, sizlarni bog'lab turuvchi nozik iplar (rishtalar) butunlay uziladi. Aytish mumkinki, keyinchalik sizlarning uchrashuvingiz ikkala tomon uchun ham istalmagan bo'lib qoladi.

16 dan 25 ballgacha. Zolim. Siz oila boshlig'i ekanligingizga to'la ishongan holda yashaysiz. Shuning uchun bola sizga so'zsiz quloq solishi va sizning barcha talablaringizni so'zsiz bajarishi kerak, deb hisoblaysiz. Sizning fikringiz – eng so'nggi (hal qiluvchi) fikr hisoblanadi. Bolaning fikri, uning qiziqishlari va muammolari sizni qiziqitirmaydi. Sizning bolani tarbiyalash va o'qitish borasida aniq rejangiz mavjud. Bolani sizning shiddatli qat'iyiligingizga qarshiligi faqat olovga moy quygandek bo'ladi. Qarshi turishga ojiz bola, doimiy nizodan qochish uchun chetga o'tishga, o'zi bilan o'zi ovora bo'lishga, jazavaga tushgan ota-onaning pand-nasihatlarini jimgina tinglab turishga majbur. Kelajakda, sizning betinim nazoratingiz ostidan chiqqanidan so'ng, sizning «yuvvosh», «itoatkor» farzandingiz,

siz uzoq yillar davomida betinim o'rgatgan-laringizga, shunchaki o'chakishib, ularning teskaricini qilishi mumkin.

26 dan 34 ballgacha. O'rtoq. Siz bolangiz bilan ishonchli o'zaro munosabatdasiz. Siz uning barcha kichik baxtsizligi va quvonchlaridan boxabarsiz. Bola sizni eng yaqin o'rtoq deb hisoblaydi va sizni gapi bilan ham, xatti-harakati bilan ham ranjitmaslikka harakat qiladi. Lekin mabodo shunday holatlar yuzaga kelib qolgudek bo'lsa, unda sizlar yarashish yo'llarini tezda topa olasizlar va nizo uzoq davom etadigan o'zaro urushga aylanmaydi. Siz bolangizning xatti-harakatlariga ishonasiz va uning u yoki bu vaziyatda o'zini qanday tutishini oldindan bila olasiz. Bola sizda ishonchli tayanch va himoyani ko'radi. Sizlar bir-birlaringiz bilan oddiy betakalluf (oshna-og'aynilik) munosabatlariga o'tib ketmay teng gaplashasizlar. Siz bolangizga nisbatan talabchan va me'yorli qattiqqo'lsiz. Sizlarning munosabatingiz ikki tomonlama hurmat asosida tuzilgan.

35 dan 40 ballgacha. Xizmatkor. Sizning farzandingiz sizni oshkora xo'rlaydi. Siz kichik yoshlaridan boshlab uning barcha injiqliklariga yo'l qo'yib beraverib, o'z xohishingiz bilan uning xizmatiga kirgansiz. U o'sib borgan cayin tobora ko'proq sizning fikringiz bilan hisoblashmaydigan bo'lib boradi. Siz pushaymon bo'lib (afsus bilan) «Mening avvalgi muloyim kichkintoyim bilan nima ro'y berdi?» deb o'ylaysiz. Siz u shunchaki, Ptolomeyning falsafiy pozitsiyasida turib olib butkul koinot mening atrofimda aylanadi, deb oshkora hisoblashini tushuna olmaysiz ham. Kopernik kelib olamning tuzilishini tushuntirib berib siz tarbiyalagan bola ongini boshidan oyog'iga ag'darib yuboradigan onlar hali oldinda. Faqat bu yordam berarmikin? Qanday bilish mumkin...

2-jadval.

«Siz va farzandlaringiz» ijtimoiy psixologik so'rovnomasi orqali olingan dastlabki natijalar (n=30)

Omil	Soni (erkak)	%	Soni (ayol)	%
Loqayd	10	32	7	22
Zolim	9	29	10	43
O'rtoq	3	14	5	13
Xizmatkor	8	25	8	26
Jami:	30	100	30	100

Ota-onalar bilan olib borilgan ijtimoiy so'rovnomasi natijalariga ko'ra «loqaydlik omili» erkaklarda 32% ni, ayollarda 22% ni ko'rsatdi. Bunga sabab erkaklar ayollarga nisbatan doimiy ko'chada mehnat faoliyati bilan band bo'lganliklari uchun farzandlariga ota sifatida onaga nisbatan biroz loqaydroq bo'lishadi. Ona esa aksincha kun davomida bolasi bilan ovora bo'ladi, uning xursandchiligi, injiqliklarini ko'radi, ehtiyojlarini bajarishga ko'maklashadi, bu esa ularning avtomatik tarzda etiborli bo'lishlarini talab qiladi. Bolalar ulg'ayib o'smir yoshga yetganda ham o'z dunyoqarashi bilan ovoradek tuyilsa-da, malum bir masalalarda, masalan, kasb tanlash, o'qish, muhim bir qaror qabul qilish borasida ko'proq onasi bilan maslahatlashadi.

2-omil «Zolim» (farzandga nisbatan qattiqqo'l, talabchan) omili bo'yicha erkaklar 29% ni, ayollar esa 43%ni egalladi va ayollar erkaklarga nisbatan ustunlik qilishdi. Bunga sabab o'z-o'zidan 1-omilga borib taqaladi. Chunki ayollar kun davomida farzand bilan ovora bo'lganliklari bois uning yutuq va kamchiliklarini ko'rishadi, his qilishadi va ma'lum o'rinda xurcand bo'lishadi va kamchiliklarini tuzatishga harakat qilishadi. Zolim omilini farzandga qilingan qattiqqo'llik, tanbeh berish manocida izohlash maqsadga muvofiq. Shunday vaziyatlar paydo bo'ladiki, farzand ulg'aygan sari unga turli omillar ta'sir ko'rsata boshlaydi. Bu omillar bola ruhiyatiga salbiy va ijobiy tasirini ko'rsatishi mumkin. Salbiy taassurotlarga berilish farzandni keskin harakatlar qilishga, noto'g'ri fikrlashga undaydi. Farzand xatti-harakatlarida kuzatilgan tartibsizlik yoki noo'rin taassurotlar ota-onani, ko'proq onani jazo qo'llash yo'li bilan farzandni tartibga solish usulidan foydalanishga majbur qiladi. Bu usuldan otalarga nisbatan uyda onalar ko'proq foydalanishadi.

3-omil «O'rtoq» omili bo'lib, bunda erkaklar 15% ni, ayollar 14% natija egallashdi. Ushbu ko'rsatgichdan ma'lumki, farzand bilan do'stona munosabatda bo'lishda ota-onalar qisman teng o'rinda turishar ekan. Ammo qaysidir ma'noda otalar onaga nisbatan farzandiga biroz ustunlik qilishadi, ayniqsa, o'g'il bolalar bilan munosabat o'rnatish va uni caqlab qolishda otaning o'rni ahamiyatli hisoblanadi. Farzand bilan nafaqat uni dunyoga keltirgan ota-ona, balki sirdosh, maslakdosh va dildan bir-birini tushunib his qila oladigan darajadagi do'stona munosabatlarni o'rnatish olish kelajakda farzand tarbiyasining muhim bo'g'ini hisoblanadi. Bu o'rinda ota-onaning roli beqiyos sanaladi. Yoshligidan bolaning ehtiyojlari bilan qiziqish, uning beradigan savollariga tushunarli javob berish, ulg'aygan sari uning intilish va qiziqishlari bilan qiziqish har bir ota-onaning vazifasidir. Kerakli vaqtda farzandga ota-ona sifatida to'g'ri maslahat bera olish va yordam qo'lini cho'zish farzand va ota-ona o'rtasidagi do'stona munosabatlarning shakllanishiga zamin yaratadi.

Metod natijalari bo'yicha 4-omil «Xizmatkor» (farzand tomondan barcha kamchiliklariga ham ko'z yumadigan ota-ona timcoli) omili bo'lib natijalarga ko'ra erkaklar, yani ota obrazi 25% ni, ayol(ona)larimiz 26% ni egallashdi va erkaklardan ma'lum bir ustunlikni ko'rsatishdi. Buni izohlash uchun metoddan olingan natijalarga jumladan, yuqoridagi 3 ta omilga nazar tashlash kifoya. Ya'ni bola dunyoga keldiki, malum sabablarga ko'ra otaga nisbatan ona uning yonida ko'proq bo'ladi, yutuq va kamchiliklaridan xabardor bo'ladi, mas'uliyat egaciga aylanadi. Otalar o'z-o'zidan mehnat faoliyati sababli biroz e'tiborsizdek namoyon bo'lishadi. Bola ulg'aygan sari inijlik va kamchiliklari paydo bo'lsa ham otaga nisbatan ona qattiqqo'llik namoyon qilishadi. Chunki ayollar bolasining tug'ilgandan yo'l-yo'riqqa o'rgatib kelganliklari sabab bolaning yillar davomidagi yosh xususiyatlari tashqi omil ta'sirlari ham onaga tashvishli vaziyat tug'diradi. Shu bois tanbeh berish va jazolash usullarini ham qo'llashlari mumkin. O'rtoqdek munosabatlarda ham ota-ona birdek o'rinli, ammo farzand ulg'aydiki, otaning roli ham kuchaya boshlaydi. Ushbu ko'rsatgichlardan kelib chiqib 4-omilda ham ayolning ustunligiga guvoh bo'lishimiz tabiiy jarayon hisoblanadi. Bolalikdan bolaning xurcandchiligiga guvoh bo'lgan, kamchiliklariga ko'z yumgan ona farzandi ulg'aygandan so'ng ham u uchun barcha aytganlariga rozi bo'ladigan, kamchiliklarini unutadigan, nima desa ham ma'qullaydigan, ya'ni farzandga bo'ysunadigan ayol(ona) timcoliga aylanib qoladi. Ammo onalar o'zini bu timcolda shakllantirganini bilishmaydi, chunki doimo ularda ijobiy psixologik hislar ustunlik qiladi. Ko'pgina ota-onalar bolada kuzatiladigan yosh xususiyatlaridan xabardor bo'lmaganliklari bois hissiyotga tayanib bola tarbiyasi bilan shug'ullanishadi.

Xulosa va tavsiyalar. Oilaviy nizolar kecha paydo bo'lgan muammo emas. Er-xotin o'rtasidagi kelishmovchilik va nikohning bekor qilinishi azaldan mavjud bo'lgan. Ammo so'nggi yillarda ajrimlar sonining keskin ortib borayotgani insoniyatni chuqurroq mushohada yuritishga undaydi. Bunga butun jamiyat tomonidan katta talofotdek qaralishi, oldini olish choralarini ko'rishga shoshilmoqlik lozimdir.

Yangi hayotga qadam qo'ygan har bir inson baxtli turmush, muhabbat va sadoqatni ko'ngliga tugadi. Kun kelib juftiga xiyonat qilish, mojaro va ajrimlar ularning hayoliga ham kelmaydi, albatta. Ammo muammolar go'zal turmushga chang solib, tomonlarning bir biriga bo'lgan munosabatlarini o'zgartirgan, oilani barbod etgan holatlar barcha zamon va makonlarda uchraydi. Tavsiya sifatida "Oilada erkaklarning burchi va vazifalari", "Oilada ayollarning burchi va vazifalari" mavzularida boy merosimizga asoslanib, davra suxbatlarini tashkil etish va o'tkazish va h.k.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Yunusov A.B. O'smir yoshlarda ijtimoiy deviantlik ho-latlarining sotsiologik xususiyatlari. Sotsiologiya fanl. nomz. ilmiy darajasini olish uchun diss. avtoreferati. – T.: 2004. 24-b.
2. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilik. – Toshkent: Yulduzcha, 1990.-192 b.
3. Shoumarov G'.B., Rasulova Z.A. Oila ensiklopediyasi. – Toshkent, 2016. – 416-bet.

4. Karimova V.M. Oila psixologiyasi. Darslik. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2008. - 180 b.
5. Bekmurodov M. O‘zbekistonda jamoatchilik fikri.- Toshkent, 1999.-245 b.
6. Шоумаров Г.Б., Морщина Е.А. Влияние психологических особенностей узбекской семьи на воспитание молодежи // Проблемы совершенствования нравственного воспитания студентов. Материалы конференции. – Сыктывкар: 1986. – С.161-169.
7. Шихирев П.Н. Современная социальная психология. М.: Академии-ческий Проект, 1999.– С. 95.
8. <https://materinstvo.ru/art/2074>
9. <https://sof.uz/news/show/9488-oilaviy-munosabatlarga-puturetkazuvchi>
10. [http://ijtimoiyfikr.uz/uz/tadqiqotlar/15-may Xalqaro oila](http://ijtimoiyfikr.uz/uz/tadqiqotlar/15-may-Xalqaro-oila)
11. <https://www.docsity.com/ru/konflikty-v-molodyh-semyah>

Nazarov Akmal Mardonovich

Buxoro davlat universiteti

*Psixologiya va sotsiologiya kafedrasini mudiri,
psixologiya fanlari doktori (DSc), professor*

Abdullayev Shahzodjon Zokirjonovich

Psixologiya va sotsiologiya kafedrasini 2 - bosqich magistranti

TALABA-YOSHLARDA ILMIY VA INNOVATSION FAOLIYATNI RIVOJLANTIRISH PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada yoshlarning ilmiy va innovatsion faoliyatini rivojlantirishning psixologik usullari to'g'risida ilmiy-amaliy hamda tahliliy ma'lumotlar keltirilgan. Shuningdek, yoshlarda ilmiy va innovatsion faoliyat samaradorligini ta'minlovchi ijtimoiy, pedagogik, iqtisodiy, psixologik omillarning ta'siri hamda ushbu faoliyatga to'g'ri yo'naltirish mexanizmlari tadqiq qilingan.

Tayanch so'zlar: innovatsiya, metodologiya, mexanizm, individual, komponent, adekvat, malaka, adaptatsiya, qobiliyat, psixoanalitik, fenomen, strategiya, stress, emotsiya, kognitiv, hissiy, xulq-atvor, adaptiv, ekstremal, psixoterapiya, stereotip, patologik, agressiya, rehabilitatsiya, psixokorreksiya.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ РАЗВИТИЯ НАУЧНО- ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ У СТУДЕНТОВ

Аннотация. В данной статье представлена научно-практическая и аналитическая информация о психологических методах развития научно-инновационной деятельности молодежи. Также исследовано влияние социальных, педагогических, экономических, психологических факторов, обеспечивающих эффективность научно-инновационной деятельности у молодёжи, а также механизмов правильной ориентации на данную деятельность.

Ключевые слова: инновация, методология, механизм, индивидуальный, компонентный, адекватный, компетентность, адаптация, способность, психоаналитический, феномен, стратегия, стресс, эмоция, когнитивный, эмоциональный, поведенческий, адаптивный, экстремальный, психотерапия, стереотип, патологический, агрессия, реабилитация, психокоррекция.

PSYCHOLOGICAL MECHANISMS FOR THE DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC AND INNOVATIVE ACTIVITIES IN STUDENT-YOUTH

Abstract. This article presents scientific and practical and analytical information on psychological methods of development of scientific and innovative activities of young people. Also, the influence of social, pedagogical, economic, psychological factors that ensure the effectiveness of scientific and innovative activities in young people, as well as the mechanisms of correct orientation to this activity were studied.

Key words: innovation, innovation, methodology, mechanism, individual, component, adequate, competence, adaptation, ability, psychoanalytic, phenomenon, strategy, stress, emotion, cognitive, emotional, behavioral, adaptive, extreme, psychotherapy, stereotype, pathological, aggression, rehabilitation, psychocorrection.

Kirish. Bugungi kunda barcha sohalarida ilmiy va innovatsion faoliyat mexanizmlarini takomillashtirish, ilmiy ishlanma va innovatsion faoliyat natijalarini ishlab chiqarishga tatbiq etish, tadqiqotlarning samaradorligi va ta'lim sifatini oshirish alohida etibor berilmoqda. Bu borada barcha sohalarida jumladan, oliy ta'lim muassalarida ham ilmiy va innovatsion faoliyatni isloh qilishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, ilg'or zamonaviy ta'lim texnologiyalariga asoslangan holda yoshlarni ilmiy-innovatsion faoliyatini rivojlantirishga doir empirik tadqiqotlar olib boorish davrning o'zi taqozo etmoqda.

Dunyoda aynan intellektual mulk sohasida bilan shug'ullanuvchi Butunjahon intellektual mulk tashkiloti (WIPO) hamda Kornell universiteti va Xalqaro biznes maktabi (INSEAD) bilan hamkorlikda chop etiladigan "Global innovatsiyalar indeksi" (GII) jurnalining hisobotida jahon davlatlarining ilmiy yutuqlari, innovatsion salohiyati, innovatsion ko'rsatkichlari bo'yicha yillik reytingi e'lon qilinib borilmoqda. Shunga muvofiq tarzda O'zbekiston Respublikasini "Global innovatsion indeks" (GII) reytingida 2026 yilgacha 30 pog'onaga ko'tarish vazifasi belgilangan. Butunjahon intellektual mulk tashkilotning (WIPO) yillik reyting natijalarida O'zbekiston 81 ta indikator bo'yicha baholanadigan Global innovatsion indeks reytingida 2015-yilga nisbatan 36 ta pog'onaga ko'tarilganligini alohida e'tirof etish mumkin.

Yurtimizda ayniqsa, talaba-yoshlarni ilmiy va innovatsion faoliyatga yo'naltirish bo'yicha bir qancha samarali ishlar amalga oshirilib kelinmoqda. Jumladan, bu borada ilmiy, ijodiy va innovatsiya sohasiga taaluqli huquqiy normativ hujjatlar qabul qilinganligi bu sohaga alohida e'tibor berilayotganligidan dalolat beradi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022-2026-yillarda O'zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni qabul qilingan. Farmonga asosan innovatsiya va ilm-fan sohalariga Davlat budjetidan ajratiladigan yillik mablag'lar hajmi 2018-yilga nisbatan 3 baravarga oshirildi va yani 1,5 trillion so'mga yetkazilgan; 2018-yildan boshlab har yili o'tkazilayotgan Xalqaro innovatsion g'oyalar haftaligi - "Innoweek.uz" xorijiy innovatsion va ilmiy markazlar, investitsion fondlar, texnologik agentliklar, texnoparklar va biznes-inkubatorlarni bir maqsad yo'lida jamlovchi innovatsion haftaliklar tashkil qilinmoqda. Bu haftaliklar ilmiy-innovatsion oylarga innovatsion yillarga aylanib bormoqda.

Ilmiy va innovatsion faoliyat insoniyat madaniyatining bir qismi bo'lib, jamiyat taraqqiyotining eng muhim yo'li sifatida qabul qilingan bo'lib, bu insonlarning tashqi dunyo bilan o'zaro munosabatlari, ularning ehtiyojlari, qiziqishlari hamda maqsadlarini amalga oshirishda o'ziga xos shaxs faoliyatining noyob shaklidir. Zamonaviy dunyo jamiyati va ilmiy-innovatsiyalarni axborotlashtirish jarayonida bunday faoliyat mamlakatning eng muhim strategik maqsadlarini hal qiladigan ilmiy loyihalarni joriy etish bo'yicha yangi g'oya va ishlanmalarni ishlab chiqish dolzarb masalalardan bo'lib qolmoqda.

Bugungi kunda talaba-yoshlarni ilmiy va innovatsion faoliyatini rivojlantirish, ularni ushbu sohaga yo'naltirish dolzarb muammolardan sanaladi. Ushbu muammolarga yechim topish maqsadida shaxsning mavjud imkoniyatlari, individual xususiyatlarini va kreativ, kognitiv jarayonlarini empirik o'rganish natijasida amalga oshirish mumkin.

Innovatsiya har qanday jarayonga yangi tashkiliy uslub kiritish hisoblanadi. Innovation - tushunchasi birinchi bo'lib XIX asrda olib borilgan ilmiy-amaliy tadqiqotlarda uchraydi. "Innovatsiya" tushunchasining yangicha yo'nalishini "innovatsion kombinatsiyalar"ni tahlil qilish, iqtisodiy sohalarining rivojlanishidagi o'zgarishlar natijasida XX asrning boshida avstriyalik va amerikalik iqtisodchi Y.Shumpeterning ilmiy tadqiqotlarida qo'llagan. Taniqli iqtisodchi Y.Shumpeter 1900-yillarda iqtisod sohada ushbu termini ilmiy jihatdan qo'llagan ilk olimlardan biri hisoblanadi.

"Innovatsiya" tushunchasi mazmunan aniq holatni ifodalaydi. "O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi"da qayd etilishicha, innovatsiya quyidagicha mazmun va tushunchalarga ega: "Innovatsiya (ingl. "innovations" – kiritilgan yangilik, ixtiro) – 1) texnika va texnologiya avlodlarini almashtirishni ta'minlash uchun iqtisodiyotga sarflangan mablag'lar; 2) ilmiy-texnika yutuqlari va ilg'or tajribalarga asoslangan texnika, texnologiya, boshqarish va

mehnatni tashkil etish kabi sohalardagi yangiliklar, shuningdek, ularning turli sohalar va faoliyat doiralarida qo'llanishi" deb izoh berilgan.

Innovatsiyaga har qanday turdagi yangilik sifatida emas, balki, mavjud tizimning samaradorligini jiddiy ravishda oshiradigan omil sifatida qaraladi. Keng tarqalgan yangilish fikrlashlarga qaramasdan innovatsiyalar kashfiyotlardan farq qiladi, innovatsiyalarning ilmiy kashfiyotlar va ixtirolardan farqi quyidagi tushunchalar bilan izohlanadi:

Ilm-fan – bu ma'lum mablag'larni bilimlar va g'oyalarga aylantirish jarayoni hisoblanadi. Innovatsiyalar – bu bilimlar va g'oyalarni mablag'larga aylantirishdir.

Ixtiro – bu yangi konsepsiyalarni yaratishdan iborat.

Innovatsiya – bu ixtironing amaliy ahamiyatini alohida ajratib ko'rsatish va uni muvaffaqiyatli sotiladigan mahsulotga aylantirish jarayonlarini o'z ichiga oladi.

Yangilik - bu intellektual faoliyat natijasi bo'lib, bu yangi strategiya, biznesning yangi modeli, yangi tashkiliy tuzilma, yangi marketing usuli, yangi jarayon, yangi texnologiya, yangi mahsulot yoki ularning ma'lum birikmasidan tashkil topgan murakkab jarayonlar yig'indisi hisoblanadi.

Innovatsion faoliyat - to'plangan bilim, texnologiya va uskunalarni tijoratlashtirishga qaratilgan ilmiy, texnologik, tashkiliy, moliyaviy va tijorat tadbirlar majmui sanaladi.

Innovatsiya jarayoni tarkibiy tuzilmalar va qonuniyatlarni qamrab olgan tizimdan iborat bo'lib, innovatsiya jarayonlari, ularning funktsiyalari, rivojlanish qonuniyatlari, mexanizmlari va uni amalga oshirish texnologiyalari, boshqarish tamoyillarining asoslarini o'rganish oliy o'quv yurtlarining o'quv jarayonini zamonaviy psixologiya hamda pedagogika fanlari yutuqlari asosida jahon standartlari darajasida tashkil etish imkonini beradi.

Tahlil va natijalar. Psixolog olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqot natijalari shundan dalolat beradiki, bugunning yoshlari birinchidan o'ziga ishonchi bo'lsa, o'zini o'zi qadrlash darajasi yuqori bo'lsagina, ikkinchidan, esa o'z faoliyatini o'zining harakatlari natijasida rivojlantirsa, ayniqsa, ular muvaffaqiyatsizlikka uchraganda, o'zini past baholaganda, salbiy emotsional holatlarni his qilganda yaqqol sezilar ekan. Bunday ikki toifadagi yoshlar o'ziga xos tarzda o'zini o'zi anglash yo'llari, usullari va shakllarini qidiradi.

Talaba-yoshlar o'rtasida shaxslararo munosabatlar va hayot bo'lgan qiziqishlarini o'rganish maqsadida olimlar tomonidan o'tkazilgan sotsiologik so'rov natijalarga ko'ra, 1853 nafar ishtirokchilar o'z baxtini nimada ko'rmoqda, degan savolga ko'pchiligi o'zlarining maqsadlarini belgilagan mustahkam oila (59%), samimiy do'stlar (52%), muhabbat (50%), sevgan faoliyatidagi muvaffaqiyat (44%) deb javob berishgan.

So'rovnomadan olingan quyidagi omillar sezilarli darajada past natijani tashkil etgan. Bular moddiy ta'minot (31%), o'zining shaxsiy hayoti (20%), qadriyatlar (9%).

Mashhur yozuvchi R.Berne ta'kidlaganidek, "Bizning baxtsizliklarimizning siri shundaki, bizning baxtli yoki baxtsizligimizni o'ylash uchun juda ko'p bo'sh vaqt bor" deb yozgan edi.

Talaba-yoshlarni ilmiy va innovatsion faoliyatga yo'naltirish jarayonining psixologik shartlari quyidagilardan iborat:

ilmiy va innovatsiya asoslarini o'rganish jarayonini faollashtirish;

yoshlarda ilmiy va innovatsion faoliyatga bo'lgan qiziqishini oshirishning zamonaviy hamda yangi usullarini izlash;

o'z-o'zini rivojlantirish va o'zini o'zi anglash jarayonini takomillashtirish.

Amerikalik mashhur psixolog N.Rodgers o'z tadqiqotlarida munosabatlarning ijtimoiy-psixologik jihatlari, shaxslararo munosabatlarga yangilik kiritish, bu jarayonda ishtirok etuvchi shaxslarning toifalari, ularning yangilikka bo'lgan munosabatlari, yangilikni qabul qilish, mohiyatini anglashga bo'lgan tayyorgarlik darajasi hamda muayyan shaxslar toifalari o'rtasidagi innovatsion xarakterga ega ijtimoiy-psixologik munosabatlarning tasnifi masalalari o'rganilgan.

Yangilik kiritishning psixologik aspekti amerikalik olimlardan biri K.Rodgers tomonidan ishlab chiqilgan. U yangilik kiritish jarayoni qatnashchilarining toifalari tasnifini, uning yangilikka bo'lgan munosabatini, uni idrok qilishga shayligini tadqiq etgan.

Rus psixologi V.A.Petrovskiyning olib borgan tadqiqotlarida yoshlarda faoliyat davomida kutilmagan noodatij, moslashmagan holatlar borligini aniqlagan. Bu esa hayotiy muammolarni anglash va hal qilishning yangi bosqichiga olib chiqishi hamda ijodkorlik, kognitiv jarayonlarning faol shaklida namoyon bo'ladi – deb ta'riflaydi.

Tadqiqotchi I.Stepanovanning fikriga ko'ra, "innovatsiya" tushunchasi ilmiy-texnika salohiyatini real, yangi mahsulot va texnologiyalarni yuzaga chiqaradigan jarayon sifatida talqin etiladi.

B.Santoning fikriga ko'ra, innovatsiya - bu yuqori sifatli barcha sohalar uchun yaratiladigan texnologik jarayonlar deb ta'riflaydi.

Masalan, M.V.Volinkina innovatsion faoliyatni yangi bilimlarni olish va uni ta'lim bozorining boshqa ishtirokchisi tomonidan amalga oshirish bilan bog'liq biznes faoliyati deb tushuntiradi. Olimning fikricha, innovatsion faoliyatning zarur tarkibiy qismlariga quyidagilar kiradi:

- yangi texnologiyalarni yaratish uchun bilimlardan foydalanish;
- yangi bilim olish;
- innovatsion g'oyalarni tijoratlashtirish.

Aksariyat hollarda shaxslararo munosabatlar ilmiy va innovatsion faoliyatning asosi sifatida qaraladi. Ya'ni yoshlarni ilmiy va innovatsion faoliyatga yo'naltirishda ularning ijtimoiy muhiti ham ma'lum bir darajada ahamiyat kasb etadi.

Olimlar V.Y.Lyudis va N.R.Yusufbekova tadqiqotlarida innovatsion faoliyatni jarayon sifatida qaraladi. Buning natijasida mavjud madaniyatda ijtimoiy sohaga ham tegishli innovatsion o'zgarishlar yuz beradi. "Innovatsiya" tushunchasi ular tomonidan ham yangilik, ham ushbu yangilikni amaliyotga joriy yetish jarayoni sifatida belgilanadi. Shulardan kelib chiqib, innovatsiya va yangilik tushunchasini ko'pgina ilmiy adabiyotlarda farqlash asosiy g'oya sifatida qaraladi.

Innovatsion ijtimoiy texnologiyalar - bu innovatsion faoliyat usullari, jamiyatda innovatsiyalarni yaratish va moddiylashtirishga, ijtimoiy hayotning turli sohalarida sifat o'zgarishlariga hissa qo'shadigan, jamiyatdagi moddiy va boshqa resurslardan maqsadga muvofiq foydalanishga olib keladigan tashabbuslarni amalga oshirishga qaratilgan usullardir. Alohida ta'kidlash joizki, ijtimoiy sohadagi innovatsiyalarning asosiy maqsadi zamonaviy jamiyatdagi ijtimoiy-psixologik muammolarini hal qilishdir. Ijtimoiy munosabatlardagi innovatsion faoliyat aholining ijtimoiy muammolarini hal qilishning yangi, yanada samarali va arzon usullarini topish zarurati bilan bog'liq.

Hozirgi davr ta'lim taraqqiyoti yangi yo'nalish - innovatsion faoliyatni maydonga olib chiqdi. «Innovatsion ta'lim» termini va unga xos bo'lgan tadqiqotlar XX asrning 60-yillarida G'arbiy Yevropa va AQShda paydo bo'lgan. Zamonaviy ta'limga xos muhim jihatlardan biri – pedagog faoliyatining innovatsion xarakter kasb etishiga erishish sanaladi. Rivojlangan xorijiy mamlakatlarda pedagog faoliyatining innovatsion xarakter kasb etishiga erishish masalasi XX asrning 60-yillaridan boshlab jiddiy o'rganila boshlagan.

Xususan, V.V.Belous, F.E.Vasilyuk, O.Y.Zotova hamda V.A.Slastenin kabi tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan ishlarda innovatsion faoliyat, pedagogik faoliyatga innovatsion yondashish, innovatsion g'oyalarni asoslash va ularni amaliyotga samarali tadbiq etish, xorijiy mamlakatlar hamda respublikada yaratilgan pedagogik innovatsiyalardan xabaror bilish orqali pedagog faoliyatida ulardan faol foydalanish borasidagi ilmiy izlanishlar olib borilgan.

Innovatsion ta'lim (ingl. "innovation" – yangilik kiritish, ixtiro) ta'lim oluvchida yangi g'oya, me'yor, qoidalarni yaratish, o'zga shaxslar tomonidan yaratilgan ilg'or g'oyalar, me'yor, qoidalarni tabiiy qabul qilishga oid sifatlar, malakalarni shakllantirish imkoniyatini yaratadigan

ta'lim. Innovatsion ta'lim jarayonida qo'llaniladigan texnologiyalar innovatsion ta'lim texnologiyalari yoki ta'lim innovatsiyalari deb nomlanadi.

“Innovatsion ta'lim” tushunchasi birinchi bor 1979-yilda “Rim klubi”da qo'llanilgan. Ta'lim innovatsiyalari bir necha turga ajratiladi. Innovatsiyalar turli ko'rinishga ega.

Quyidagilar innovatsiyalarning asosiy ko'rinishlari sanaladi:

yangi g'oyalar;

tizim yoki faoliyat yo'nalishini o'zgartirishga qaratilgan aniq maqsadlar;

noan'anaviy yondashuvlar;

odatiy bo'lmagan tashabbuslar;

ilg'or ish uslublari.

Barcha sohalarida bo'lgani kabi ta'limda ham “novatsiya”, “innovatsiya” va ularning mohiyatini ifodalovchi faoliyat to'g'risida fikrlar mavjud.

Agar faoliyat qisqa muddatli, yaxlit tizim xususiyatiga ega bo'lib, faqatgina tizimdagi ayrim elementlarni o'zgartirishga xizmat qilsa, u novatsiya (yangilanish) deb yuritiladi.

Bordi-yu, faoliyat ma'lum konseptual yondashuv asosida amalga oshirilib, uning natijasi muayyan tizimning rivojlanishiga yoki uni tubdan o'zgartirishga xizmat qilsa, u innovatsiya (yangilik kiritish) deb ataladi. Ilmiy adabiyotlarda “novatsiya” (yangilanish, yangilik) hamda “innovatsiya” (yangilik kiritish) tushunchalarining bir-biridan farqlanishiga alohida e'tibor qaratiladi.

Darhaqiqat, yangilik – vosita sanalib, u aksariyat holatlarda yangi metod, metodika, texnologiya va boshqa ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Mohiyatiga ko'ra, novatsiya va innovatsiya o'rtasida muayyan farqlar mavjud. Bu farqni quyidagi 1-jadvaldan ko'rishimiz mumkin.

1-jadval.

Novatsiya	Innovatsiya
1) amaldagi nazariya doirasida qo'llaniladi;	1) tizimli, yaxlit va davomli bo'ladi;
2) ko'lam va vaqt bo'yicha chegaralanadi;	2) ma'lum amaliyotda yangi faoliyat tizimini loyihalaydi;
3) metodlar yangilanadi;	3) subyektlarning faoliyati to'la yangilanadi;
4) natija avvalgi tizimni takomillashtiradi.	4) yangi texnologiyalar yaratiladi;
	5) faoliyatda yangi sifat natijalariga erishiladi;
	6) amaliyotning o'zi ham yangilanadi.

Olimlarning fikriga ko'ra, ta'lim innovatsionlari quyidagi o'zgarishlarga olib keladi:

pedagogik nazariyaning o'zgarishi;

o'qituvchi faoliyatining o'zgarishi;

o'quvchi (talaba) faoliyatining yangilanishi;

pedagogik texnologiyaning o'zgarishi;

ta'lim mazmunining yangilanishi;

o'qitish shakl, metod va vositalarining o'zgarishi;

ta'lim tizimi boshqaruvning o'zgarishi;

ta'lim maqsadi va natijalarning o'zgarishi.

Tadqiqotchi R.N.Yusufbekova pedagogik yangilikka o'qitish va tarbiya berishda avval ma'lum bo'lmagan va avval qayd qilinmagan holat, natija, rivojlanib boruvchi nazariya va amaliyotga eltuvchi voqelikning o'zgarib turishi mumkin bo'lgan mazmuni sifatida ta'riflaydi. N.Yusufbekova innovatsiyalarni pedagogik nuqtai nazardan ko'rib chiqishga e'tiborni qaratadi. Xususan, pedagogik innovatsiyalar muallif tomonidan ta'lim va tarbiya jarayonida avval ma'lum bo'lmagan, qayd qilinmagan holat yoki natijaga olib boruvchi pedagogik hodisaning o'zgarib turishi mumkin bo'lgan mazmuni ekanligi ta'kidlaydi.

Bu o'rinda muallif innovatsion jarayonlarning quyidagi ikki muhim bosqichini bir-biridan ajratib ko'rsatadi:

1. Yangilik sifatida namoyon bo'ladigan g'oyalarni ishlab chiqish (m: korxonalar, tashkilot tomonidan muayyan turdagi mahsulotni ishlab chiqishning rejalashtirilishi).

2. Yangilik (muayyan mahsulot)ni keng ko'lamda ishlab chiqish. Oliy ta'lim muassasalarida innovatsion jarayonlarni tashkil etishda o'ziga xos yondashuvlar kuzatiladi. Ular:

1. Gnostik-dinamik yondashuv (unga ko'ra, pedagoglar pedagogik innovatsiyalar, ularning turlari, yaratilishi, amaliyotga tatbiq etilishi, xorij mamlakatlarida yaratilgan ilg'or pedagogik (ta'limiy) innovatsiyalar va ularni o'rganish, mahalliy shart-sharoitlarni inobatga olgan holda amaliyotda ulardan foydalanishga doir bilim, ko'nikma, malakalarni izchil o'zlashtiradilar, o'z faoliyatlarida pedagogik innovatsiyalarni faol qo'llash borasidagi tajribalarni o'zlashtiradilar).

2. Individual faoliyatli yondashuv (bunda pedagoglar o'zlarining individual imkoniyatlari, qobiliyatlari, tajribalariga tayangan holda amaliy faoliyatda pedagogik innovatsiyalarni qo'llashda muayyan izchillikka erishadilar).

3. Ko'p subyektli (dialogik) yondashuv (mazkur yondashuv pedagogik jarayonda innovatsiyalarni hamkasblarning o'zaro, xususan, ko'p yillik ish tajribasi, kasbiy mahorat va tajribaga ega pedagoglarning faoliyatlari bilan tanishish, ularning ta'lim innovatsiyalarini samarali, maqsadli va uzluksiz qo'llashga doir tavsiya hamda ko'rsatmalaridan foydalanishlarini ifodalaydi).

4. Insonparvarlik yondashuvi (ushbu yondashuv pedagogik jarayonda innovatsiyalarni qo'llashda ta'lim oluvchilarning imkoniyatlari, xohish-istaklari, qiziqishlari, bilim, ko'nikma va malakalari darajasini inobatga olish maqsadga muvofiqligini yoritishga xizmat qiladi).

5. Individual-ijodiy yondashuv (unga ko'ra har bir pedagog faoliyatini o'rganilayotgan mavzu, o'quv materialining mohiyati, shuningdek, o'z imkoniyatlari, salohiyati, mahorati, ish tajribasidan kelib chiqqan holda ta'lim va tarbiya jarayonlarini ijodiy ishlanmalar asosida tashkil etadi). Innovatsion faoliyat – yangi ijtimoiy talablarning an'anaviy me'yorlarga mos kelmasligi yoki yangi shakllanayotgan g'oyalarning mavjud g'oyalarni inkor etishi natijasida vujudga keladigan majmualar muammolarini yechishga qaratilgan faoliyat.

Tadqiqotchi M.Jumaniyozovni e'tirof etishicha pedagogik innovatsion faoliyat quyidagi belgilar asosida namoyon bo'ladi:

- ijodiy faoliyat falsafasini egallashga intilish;
- pedagogik tadqiqot metodlarini egallash;
- mualliflik konsepsiyalarini yaratish qobiliyati;
- tajriba-sinov ishlarini rejalashtirish va amalga oshira olish;
- o'zidan boshqa tadqiqotchi-pedagoglar tajribalarini qo'llay olish;
- hamkasblar bilan hamkorlik;
- fikr almashish va metodik yordam ko'rsata olishlik;
- ziddiyatlarning oldini olish va bartaraf etish;
- yangiliklarni izlab topish va ularni o'z sharoitiga moslashtirib borish.

Mazmun-mohiyatiga ko'ra, innovatsiyalar munosabat yoki jarayonga yangilik kiritishning dinamik tizimi sanaladi. O'z-o'zidan tizim sifatida yangilik kiritirish munosabat yoki jarayonning, birinchidan, ichki mantig'ini, ikkinchidan, kiritilayotgan yangilikning muayyan vaqt oralig'ida izchil rivojlanishi va atrof-muhitga ko'rsatadigan o'zaro ta'sirini ifodalaydi.

Har qanday innovatsiyada "yangi", "yangilik" tushunchalari muhim ahamiyatga ega. Turli munosabat va jarayonlarga kiritilayotgan yangilik mazmunan xususiy, subyektiv, mahalliy va shartli g'oyalar tarzida namoyon bo'ladi. Xususiy yangilik munosabat, obyekt yoki jarayonga tegishli elementlardan birini o'zgartirish, yangilashni nazarida tutadi. Subyektiv yangilik ma'lum obyektning o'zini yangilash zaruriyatini ifodalaydi. Mahalliy yangilik alohida olingan obyekt uchun kiritilayotgan yangilikning amaliy ahamiyatini tavsiflash uchun xizmat

qiladi. Shartli yangilik esa munosabat, obyekt yoki jarayonda murakkab, progressiv yangilanishning sodir etilishini ta'minlovchi ma'lum elementlarning yig'indisini yoritishga xizmat qiladi.

Xulosa. Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, talaba-yoshlarda ilmiy va innovatsion faoliyatni rivojlantirish uchun ularda zarur bilim, ko'nikma va malakalar rivojlantirish, emotsional jihatdan barqarorlik, muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasining ustunligi, hissiy-irodaviy sifatlarning yetarli darajada shakllanganligi ta'sir qilishi aniqlandi. Shunigdek, ilmiy-innovatsion faoliyatning rivojlanishida kasbiy yetuklik va turli xildagi muammolarni hal qilish muvaffaqiyatini belgilaydigan motivatsion, kognitiv, operativ, maqsadga yo'nalganlik, mustaqil fikrlash, va kommunikativ omillardan iborat ekanligi asoslandi.

Talaba-yoshlarning ilmiy-innovatsion faoliyati rivojlanishi o'quv motivatsiyalari integratsiyasining ta'sirini ilmiy-amaliy jihatdan tahlil qilish natijasida ilmiy-innovatsion faollik sifatleri pedagogik-psixologik barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi. Talabalarning ilmiy-innovatsion faoliyatga tayyor ekanligini belgilashda indikativ ko'rsatkichlardan motivlar, kasbga yo'nalganlik, ijodkorlik, tashabbuskorlik, yangiliklarni izlab topish va kiritish, innovatsion faoliyatga psixologik tayyor turish, o'z-o'ziga baho berishning zarurligi sababli, ilmiy-innovatsion faoliyatga yo'nalganligini aniqlash bugungi kunda olib borilayotgan tadqiqotlarda dolzarb muammo ekanligidan dalolat beradi. Olib borilgan empirik natijalar tahliliga ko'ra, talabalarni ilmiy-innovatsion faoliyatga yo'naltirishda metodologik yondashuv, nazariy yondashuv, psixologik yondashuv, faoliyatli yondashuvlardan foydalanib, ularda tashabbuskor fikrlash, tanqidiy fikrlash, boshqaruvchan fikrlash, amaliy fikrlash va kreativlik sifatlarini shakllanishiga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-2026-yillarga mo'ljallangan "Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi" to'g'risida. PF-60-son Farmoni. 28 yanvar, 2022 yil.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 6-iyuldagi "2022-2026 yillarda O'zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-165-son Farmoni.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ilmiy va innovatsion faoliyatni integratsiya qilish tizimi samaradorligini oshirishga doir chora-tadbirlar to'g'risida" gi PQ-3899-son Qarori. 8 avgust, 2018 yil.
4. Берне Р. Развитие "Я – концепции" и воспитание: Пер. С англ. - М., 1986.
5. Петровский А.В. Личность. Деятельность. Коллектив. - М.: Знание, 1982. - 255 с.
6. Роджерс К.Р. // Клиент-центрированная психотерапия. - М.: Апрель Пресс, Издательство ЭКСМО-Пресс, 2002.
7. Бойко В.В. Синдром "Эмоционального выгорания" в профессиональном общении. Монография. - СПб.: Питер, 1999. - 105 с.
8. Nazarov A.M. talabalar ilmiy-innovatsion faoliyatini rivojlantirishning pedagogik-psixologik barqarorligi: Psixol.f.d. dissertatsiyasi: –T.: TDPU. 2022 y. – 229 b.

Ostanov Shuhrat Sharifovich

Buxoro davlat universiteti

Psixologiya va sotsiologiya kafedrasida dotsenti

p.f.f.d, (PhD) dotsent

DESTRUKTIV XULQ-ATVORLI O'SMIRLARDA KREATIVLIKNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK ASPEKTLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada destruktiv xulq-atvorli o'smirlarda kreativlikni rivojlantirishning psixologik determenantlari, o'smirlarda destruktiv xulq-atvor psixokorreksiyasini nazariy va amaliy jihat shuningdek o'smirlarda destruktiv xulq-atvor psixokorreksiyasi nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilingan, psixodiagnostika, psixokonsultatsiya va psixologik trening dasturi ishlab chiqish bo'yicha ko'rsatmalar va tavsiyalar ishlab chiqilgan. O'smir va o'spirinlarda destruktiv xulq-atvor psixokorreksiyasi bo'yicha nazariy ma'lumotlar ochib berilgan.

Kalit so'zlar: O'smir, xulq-atvor, destruktiv, shaxs shakllanishi va psixik rivojlanishi, agressiya, depressiya, psixokorreksiya, psixokonsultatsiya, diagnostika.

ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ КРЕАТИВНОСТИ У ПОДРОСТКОВ С ДЕСТРУКТИВНЫМ ПОВЕДЕНИЕМ

Аннотация. В данной статье анализируются психологические детерминанты развития креативности у подростков с деструктивным поведением, теоретический и практический аспект деструктивной поведенческой психокоррекции у подростков, а также теоретический и практический аспекты деструктивной поведенческой психокоррекции у подростков, разрабатываются методические рекомендации и рекомендации по разработке программы психодиагностики, психоконсультации и психологического тренинга. Выявлены теоретические данные по психокоррекции деструктивного поведения у подростков и подростков.

Ключевые слова: подростковый, поведенческий, деструктивный, становление и психическое развитие личности, агрессия, депрессия, психокоррекция, психоконсультация, диагностика.

PEDAGOGICAL-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF CREATIVITY IN ADOLESCENTS WITH DESTRUCTIVE BEHAVIOR

Abstract. This article analyzes the psychological determinants of the development of creativity in adolescents with destructive behavior, the theoretical and practical aspect of destructive behavioral psychocorrection in adolescents, as well as the theoretical and practical analysis of destructive behavioral psychocorrection in adolescents, developed guidelines and recommendations for the development of psychodiagnostics, psychoconsultation and psychological training program. Theoretical data on destructive behavioral psychocorrection has been revealed in adolescents and adolescents.

Key words: adolescent, behavioral, destructive, personality formation and psychic development, aggression, depression, pspsychocorrection, psychoconsultation, diagnostics.

Kirish. Respublikamizda rivojlangan huquqiy-demokratik davlat, erkin fuqarolik jamiyati qurish borasida olib borilayotgan tub ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy islohotlar, amalga oshirilayotgan keng qamrovli ishlar ertangi kunimiz, qolaversa, kelajagimiz egalari bo'lmish yoshlarga ko'rsatilayotgan g'amxo'rlikning yorqin ifodasidir. Har bir jamiyatning, unda yashaydigan insonlarning taqdiri va kelajagi albatta davlatlarning yetakchi kuchlari

hisoblanmish yoshlar tarbiyasi bilan chambarchas bog'liqdir. Yurtimizda yoshlarning intellektual va ijodiy salohiyatini mustahkamlash, ularning mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarga daxldorligini oshirish borasida ulkan ishlar olib borilmoqda. Zero, zamonaviy bilim va ko'nikmalarga ega, mamlakatning munosib kelajagi uchun javobgarlikni o'z zimmasiga ola biladigan barkamol, maqsadga intiluvchan va serg'ayrat yoshlarni tarbiyalash bugunning eng muhim vazifalaridan biridir.

Mamlakatimizda, yoshlar tarbiyasi masalasiga alohida ahamiyat qaratilmoqda. "Biz uchun,-deydi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev, - o'z dolzarbligi va ahamiyatini hech qachon yo'qotmaydigan yana bir masala, bu-farzandlarimizni mustaqil fikrli, zamonaviy bilim va kasb-hunarlarini egallagan, mustahkam hayotiy pozitsiyaga ega, chinakam vatanparvar insonlar sifatida tarbiyalash vazifasidir. Ayniqsa, dunyoda diniy ekstremizm, terrorizm, giyohvandlik, odam savdosi, noqonuniy migratsiya, "ommaviy madaniyat" kabi yovuz xavf-xatarlar insoniyat boshiga og'ir kulfatlar solayotgan hozirgi murakkab bir davrda yoshlar tarbiyasi masalasi yanada muhim ahamiyat kasb etayotgani hech kimga sir emas".

Hozirgi globallashuv jarayonida shaxs ongini egallashga qaratilgan xurujlardan saqlanish, har bir kishi ongida mustahkam ma'naviyatni shakllantirish, yoshlarni destruktiv guruhlar ta'siridan asrash, jamiyatimizdagi har bir fuqaro ongida milliy va ma'naviy qadriyatlarimizga tayangan holda mafkuraviy immunitet, xavfsizlikni ta'minlashda antimanipulyativ, assertiv xulq-atvorni tarkib toptirish muhim va dolzarb ahamiyat kasb etadigan masalalardan biridir. Bu esa kelajakda shaxs xavfsizligi, qolaversa, jamiyat hamda davlatning xavfsizligini ta'minlanishda garov vazifasini o'taydigan omillardan hisoblanadi.

O'smirlarda destruktiv xulq-atvor psixokorreksiyasini psixologik tadqiq etish orqali ularni turli guruhlar, oqimlarga kirishining oldini olish, shuningdek, destruksiya tufayli oila, ta'lim muassasasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ziddiyatlar, suitsid, va boshqa jinoyatlarning oldini olish mumkin.

Adabiyotlar tahlili. Xorij va sobiq ittifoqda bir qator soha mutaxassisleri yoshlar o'rtasida sodir etilayotgan jinoyatchilik, giyohvandlik va alkogolizm kabi illatlarning kelib chiqishiga sabab bo'luvchi ijtimoiy-psixologik omillar va ularning oldini olish, shaxsda antimanipulyativ, assertiv xulqni shakllantirish borasida ilmiy tadqiqot ishlarini olib bordilar. E.Bern, D.Karnegi, E.Shostrom, A.Maslou, P.M. Granovskaya, F.V. Bassin, V.N.Myasihev, K.E.Igoshev, L.M.Zyubin, A.Buryak, Ye.N.Volkov, Ye.V.Zaika, B.T.Kondrashchenko, E.B.Melnikova kabi bir qator olimlar o'z tadqiqotlarida destruktiv guruhlar faoliyati natijasida yuzaga kelayotgan ijtimoiy-psixologik muammolarni tadqiq etishga harakat qilganlar. V.P.Sheynov, V.B.Shapar, I.Vagin, N.N.Kozlov, S.G.Kara-Murza, Sh.F.Mustafaeva kabi Rossiya va O'zbekiston psixolog olimlarining ta'kidlashlaricha, shaxs ongi, xulqi hamda faoliyati mazmunini ularni qurshab olgan muhit belgilaydi. Ularning fikriga ko'ra, kishi ongi, xulqi, xarakteri mikro va makro muhitdagi faoliyati orqali boshqariladi. Ijtimoiy muhitdagi nosog'lomlik esa kishi ongi va xulqida turli og'ishlarni keltirib chiqaradi. Shaxsni manipulyativ tarzda boshqarishda avvalo, ong faoliyatining o'rnini, mexanizm va qonuniyatlarini nazariy va amaliy talqin qilib, so'ng antimanipulyativ xulqni shakllantirish zarurdir.

Psixologik-pedagogik jihatdan destruktiv guruhlariga kirishga moyillik darajasi mavjud yoshlarni aniqlash, ular bilan tarbiyaviy ishlarni olib borishda hozirgi kunda amalga oshirilishi zarur bo'lgan vazifalar bir qanchadir. Masalaning yana bir dolzarb jihati shundan iboratki, xavfsizlikning asosiy sub'ektlaridan birini yoshlar shaxsi tashkil etadi. Ular shaxsining xavfsizligini ijtimoiy-psixologik ji

Insonda ma'lum bir hulq atvor hislatning paydo bo'lishi va shakllanishi ma'lum bir qadriyatga moslanishi (yo'nalishi), ularga taxminiy baho berishida o'z aksini topadi. Sub'ekt ma'lum bir hislatni ongida loyihalashtirib olganidagina qadriyatga yo'naltirish haqida gap ketishi mumkin. Qadriyatga nisbatan yo'naltirishning shakllanishi ehtiyoj hamda faoliyatga moslashish orqali faollashadi. Ma'naviyat to'g'risidagi mulohaza yuritiladigan odamlarning xatti-harakatlariga e'tibor beriladi. Xuddi shu boisdan ma'naviyatning mohiyati xatti-

harakatlarda to'la aks etadi. Ilk o'spirinning psixik rivojlanishini harakatga keltiruvchi kuch jamoat tashkilotlari, maktab jamoasi, oila, mahalla va ta'lim jarayonining talablari darajasi bilan u erishgan psixik kamolat o'rtasidagi ziddiyatdan iborat bo'lib, ushbu qarama-qarshiliklar uni hulq atvor tasavvurlarining tezkor o'sishi orqali bartiraf qilinadi.

Tahlil. Tasavvurlar shakllanishining eng jadal darajasi ilk o'spirinlik yosh davriga to'g'ri keladi. Unda borliq haqida bilimlar tizimi shakllangan bo'lib, muhim hayotiy ahamiyatga ega bo'lgan hodisa va ob'ektlar haqida aniq tasavvurlar mavjud bo'ladi. Bu tizimda shaxs uchun o'ta muhim elementlar bo'lib, shaxsning boshqa tasavvurlari ana shu muhim elementlar atrofida uyg'unlashib boradi. Bu daraja tasavvurlarning ob'ektivligi bilan xarakterlanib, ular shakllanishi jihatidan ijtimoiy tabiatga ega bo'ladi. Xuddi shu ma'noda hulq atvor tasavvurlar yuqori darajada shakllangan ijtimoiy tasavvurlardir.

«Hulq atvor tasavvur» shaxsning umumiy tasavvurlari tarkibida bo'ladi. Tasavvur – shaxsning atrof borliq to'g'risidagi bilimlari, uning shaxsiy tajribasi bilan bog'liq hodisalar tizimi. U yoki bu obyekt yoxud hodisa bilimning yo'qligi tasavurning ham yo'qligidan darak beradi. Hulq atvor tasavvurlar «ma'naviyat» tushunchasi bilan uyg'unlashib, jamiyatning, millatning hamda aynan shaxsning ichki ruhiy kechinmalari, aqliy qobiliyati, idrokini mujassamlashtiruvchi tushunchdir.

Hulq atvor tasavvurlar – shaxsning shunday tasavvurlari tizimiki, ular vositasida shaxs «ma'naviyat» tushunchasi atrofidagi barcha hodisa va ob'ektlarni tushunadi va ularga nisbatan ma'lum munosabatni shakllantirgan bo'ladi. Ular ijtimoiy bo'lgani uchun ham «ma'naviyat»ning deyarli barcha sohalarini: Vatan taqdiri bilan o'zini bog'lash, o'z Vatani tarixi bilan faxrlana olish, fan, din, diniy va milliy qadriyatlar, an'analar, insoniyat yaratgan hulq atvor durdonalar haqidagi tasavvurlarni o'z ichiga oladi.

Shaxsning eng muhim afzalliklaridan biri – uning tashqi muhitni bilishi, turli vaziyatlarda unga moslanish hamda adekvat maqbul hulq-atvor normalarini o'zida tarbiyalay olishidir. Chunki inson jamiyatning ijtimoiy va madaniy yutuqlarini bilishi va qadrlashi, ularni ruhan va aqlan xis qila olishi kerak. Bu narsa unga o'z zamonasini to'g'ri idrok qilish va tushunish imkoniyatini berib, shaxs tasavvurlari dunyosini egiluvchan va sermazmun qiladi. Shundan mantiqan kelib chiqib, biz hulq atvor tasavvurlar yaqqol shaxsni aniq vaziyatlarda, jamiyatdagi qadriyatlarga nisbatan tutadigan hulq-atvori, xatti-harakati uchun go'yoki yo'naltiruvchi va moslashtiruvchi mezon rolini o'ynashi bilan ahamiyatlidir.

Hulq atvor tasavvurlar ijtimoiy tasavvurlarning bir tarmog'i bo'lib, u qotib qolgan ma'lum kognitiv narsalar emas, balki ular doimiy rivojlanishda, harakatda va taraqqiyotda bo'ladi. Uning dastlabki bosqichi idrok qilish bosqichi bo'lib, unda bevosita ongda aks etadigan ma'lumotlar qabul qilinishi, ular anglanganlik va shaxs uchun zarurat nuqtai nazaridan saralanishi ro'y beradi. Undan so'ng ikkinchi bosqich – assotsiativ bog'lanishlar bosqichi ro'y beradi, ya'ni bunda ongda yangi xabarlar eskilar bilan solishtirilib, assotsiativ va hulq atvor bog'lanishlar o'rgatiladi. Yuqoridagi ikkinchi bosqichning umumiy xususiyati umumlashtirish– generalizatsiyadir. Keyingi bosqichlar ko'proq tafakkur va tushunchalar sohasiga taaluqli bo'lib, unda har bir ma'lumot yoki xabar differensial holda individ uchun ahamiyatlilik nuqtai nazaridan ajratiladi va shu asosda ma'lum ustanovkalar shaklida shaxs hulq-atvori yo'nalishini belgilaydi.

Xulosa. O'smirning o'z taqdirini o'zi belgilash va hayotdagi maqsadini aniqlash zarurati bilan bog'liq. Bu intilish va ehtiyojlardan mahrum bo'lish yosh davrlari psixologiyasida me'yor doirasida ko'riladigan inqirozni, ayrim hollarda esa, psixiatriya sohasiga doir psixologik hulq-atvor ko'rinishlarini vujudga keltirishi mumkin. Shunday qilib, biz ko'rayotgan o'smirlik davriga fizik va psixik taraqqiyot darajasi va sur'atlarda ijtimoiy munosabatdagi anomal hulq-atvor ko'rinishlarini vujudga keltiruvchi ziddiyatlar bilan ifodalangan eng yuqori nomutanosiblik xos bo'lib, bu ma'suliyatli davr psixolog, sotsiolog va shifokorlar- psixiatr va psixogigienistlar tomonidan katta e'tibor talab qilishga loyiq. Agarda o'smirda bunday keskin davrda “o'zligini topish”da, yangi manfaatlardan xabardor bo'lishda aql, nazokat bilan yordam berilmasa, kattalar bilan normal munosabatlarni o'rnatishning eng to'g'ri yo'llari topilmasa,

unda “o‘smirlik me’yori”dan chetga chiquvchi nomaqbul xatti-harakatlar va xulq-atvor reaksiyasi yuzaga kelishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Андреева Г.М. «Социальная психология» М. 2005. – С.224.
2. Анохин Р.К. «Системные механизмы высшей нервной деятельности». М.: Наука, 1978. – С.134.
3. Дон Миллер «Как победить страх» М. 1950. – С.221.
4. Загайнов Р.М. «Психолог в команде». М.:ФиС. - 1984. – С.376.
5. Короленко Р. «Психофизиологическая адаптация к экстремальным условиям». Харьков. 1998. – С.142.
6. Мерлин В.С. Лекция по психологии мотивов человека. 1971– С. 46.
7. Rasulov A.I. «Psixodiagnostika» T. 2010. – B.105.

Miralimov Mirjamol Yuldashevich
Buxoro viloyat IIB boshqarmasi boshlig'i, polkovnik

VOYAGA YETMAGANLARDA JINOYAT MOTIVLARINING SHAKLLANISHIGA PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK ASPEKTLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada voyaga yetmaganlarda jinoyat motivlarining shakllanishiga ta'sir etuvchi psixologik omillar hamda o'smirlar xulq-atvorida jinoyat motivlari shakllanishida salbiy omillardan himoya qiluvchi zamonaviy-psixologik mexanizmlar ishlab chiqilgan. Bundan tashqari voyaga yetmagan o'smirlarda jinoyat motivlarini shakllanishiga doir o'zbek va xorij olimlari olib brogan nazariy hamda amaliy faoliyat natijalari o'rganilgan. Shuningdek o'smirlarda jinoyat motivlari shakllanishini tub sabablari va mohiyatini aniqlashga yo'naltirilgan ijtimoiy-psixologik so'rovnoma ishlab chiqilgan va natijalar tahlili olib borilgan.

Kalit so'zlar: xulq-atvor, voyaga etmagan shaxslar, zamonaviy-psixologik mexanizmlar, jinoiy xulq motivatsiyasi, psixokorreksion tarbiya, huquqiy ong, individuallik, demografik guruhlar.

ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРЕСТУПНЫХ МОТИВОВ У НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

Аннотация. В данной статье разработаны психологические факторы, влияющие на формирование преступных мотивов у несовершеннолетних, а также современные психологические механизмы защиты от негативных факторов формирования преступных мотивов в поведении подростков. Кроме того, изучены результаты теоретической и практической деятельности узбекских и зарубежных учёных по формированию преступных мотивов у несовершеннолетних подростков. Также разработана социально-психологическая анкета, направленная на выявление коренных причин и сущности формирования преступных мотивов у подростков, проведён анализ результатов.

Ключевые слова: поведение, несовершеннолетние личности, современные психологические механизмы, мотивация преступного поведения, психокоррекционное воспитание, правосознание, индивидуальность, демографические группы.

PEDAGOGICAL-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF CRIMINAL MOTIVES IN MINORS

Abstract. This article develops psychological factors that influence the formation of criminal motives in minors, as well as modern-psychological mechanisms that protect against negative factors in the formation of criminal motives in adolescent behavior. In addition, the results of theoretical and practical activities brogan conducted by uzbek and foreign scientists on the formation of criminal motives in underage adolescents have been studied. Also, a socio-psychological questionnaire was developed, aimed at determining the root causes and essence of the formation of criminal motives in adolescents, and an analysis of the results was carried out.

Key words: behavior, minor persons, modern-psychological mechanisms, motivation of criminal behavior, psychocorrectional upbringing, legal consciousness, individuality, demographic groups.

Kirish. Jahonda inson hayotida yuzaga keladigan muammolarni shakllanish qonuniyatlarini psixologik tahlil qilish, unga nisbatan zarur psixologik chora-tadbirlarni

belgilab ularga oqilona yechim topish va natijalarni to'g'ri baholash hamda ilmiy asosda qarorlar qabul qilish muammolarini o'rganishga yo'naltirilgan tadqiqotlarga alohida ahamiyat berilmoqda. Jenevada Millatlar Ligasining Beshinchi Assambleyasida qabul qilingan "Bolalar huquqi to'g'risidagi Deklaratsiya"da bolalarga jismoniy va ma'naviy rivojlanishi uchun barcha sharoitlar yaratib berilishi", "gunoh qilgan bola to'g'ri yo'lga solinishi", "og'ir damlarda bola mehr ko'rib voyaga yetishi va himoya qilinishi" ta'kidlanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev "Ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, muqaddas dinimizning sofligini asrash – davr talabi" mavzusidagi anjumanda so'zlagan nutqida "bugungi kunda mahalladagi, ayniqsa, uyushmagan yoshlarning taqdiri bilan kim qiziqayapti? Bolalar kimlar bilan hamsuhbat bo'layotgani, o'qishga qachon borib, qachon kelayotganini kim nazorat qilayapti? Yoshlar, xususan, o'smirlar orasida bezorilik, jinoyatlar soni ortishiga qanday omillar sabab bo'layapti? Ba'zi yoshlarimiz uchun mehr-oqibat, axloq-odob tushunchalari butunlay begona bo'lib borayotgani, ularda befarqlik, mas'uliyatsizlik, mehnat qilmasdan kun ko'rishga intilish kabi illatlar paydo bo'layotgani – achchiq bo'lsa-da, haqiqat" degan edilar. Shuningdek, jamiyatda huquqbuzarliklarning oldini olish chora-tadbirlarida "profilaktika inspektorlari, voyaga yetmaganlar ishlari bo'yicha ishlovchi mas'ul xodimlar va jamoatchilik vakillari uchun yoshlar, o'quvchilar va ularning ota-onalari yoki ularning o'rnini bosuvchi shaxslar bilan ishlash bo'yicha axborotnomalar va metodik qo'llanmalar ishlab chiqish" kabi vazifalar belgilanib, bu borada o'smirlarda huquqbuzarlik va jinoyat motivlari shakllanishining psixodiagnostikasi va psixokorreksiyasining samarali metodikalarini aniqlash, tashkiliy chora-tadbirlar mazmuni, hamda barkamol yoshlarni tarbiyalashga yo'naltirilgan va jinoyat motivlarining oldini olishga qaratilgan ilmiy-psixologik tavsiyalar ishlab chiqishga oid ilmiy tadqiqotlarni samarali amalga oshirishni talab etadi.

Mavzu bo'yicha adabiyotlar tahlili. Voyaga yetmagan o'smirlar xulqi og'ishganligi muammosi bo'yicha turli soha vakillari, jumladan faylasuflar, sosiologlar, psixologlar, psixofiziologlar va pedagoglar B.G.Ananyev, G.M.Andreyeva, A.A.Bodalev, Ye.V.Shoroxova, A.V.Vedenov, Yu.M.Zabrodin, A.G.Kovalev, I.S.Kon, T.A.Kitvel, V.S.Merlin, V.N.Myasixev, I.P.Pavlov, QQPlatonov, Ye.D.Parigin, S.L.Rubinshteyn, V.V.Stolin, V.A.Yadov, I.Aizen, M.F.Fisehbein, T.Maslay va boshqalar o'z tadqiqot maqsadlariga asoslanib munosabatning turli yo'nalishlar bo'yicha tadqiqot obyektiga aylantirganlar va ma'lum darajada munosabat mezonini talqin qilishning nazariy-fundamental asoslarni yaratganlar. E.G'.G'oziyev, G'.B.Shoumarov, V.M.Karimova, R.I.Sunnatova, B.R.Qodirov, N.S.Safoyev, Sh.R.Barotovlar, N.A.Yaxyarovlarning rahbarligida olib borilgan ilmiy izlanishlarda o'smirlar hulqi og'ishganligining ijtimoiy-psixologik kategoriya sifatidagi talqinlariga ma'lum darajada e'tibor qaratilgan. Shunday bo'lsada, maktab yoshidagi o'quvchilar uchun o'ziga xos qiyosiy tipik xarakterga ega bo'lgan xulq og'ishganligi ko'rsatgichlarini tadqiq qilish masalasi alohida ilmiy tadqiqot predmeti sifatida ko'rib chiqilgan.

Bu muammolar yechimiga ilmiy psixologik nuqtai nazardan yondashsak, axir, har qanday xatti-harakat (va hatto harakatsizlik) deyarli har doim o'z motiviga ega. Unda motivatsiya nima? Bu savolga ilmiy va asosli javob topish uchun jahon psixologiya fanida motiv va motivatsiya muammolari qanday tadqiq etilganligini tizimli o'rganish maqsadga muvofiqdir. Motiv va motivatsiyaga doir nazariyalarni o'rganar ekanmiz, bu tushunchaning aniq mazmuniy mohiyatini yoritish zarurati yuzaga keladi.

Chet el psixologiyasida motivlar va motivatsiyani o'rganishga bag'ishlangan qator tadqiqotlar mavjud bo'lib ular jahon psixologiyasiga qo'shilgan katta hissadir.

G'arb psixologiyasida motivatsiya muammolari dastlab Spinoza, Gobbs, Dekart asarlarida o'z ifodasini topganligini ko'ramiz. Ushbu masalalar bilan assosionistik, introspektiv, bixeviorizm, geshtalt psixologiya, psixoanaliz kabi psixologiya maktablarining namoyandalari keng ko'lamda shug'ullanganlar (U.Djeyms, E.Tolmen, K.Xall, K.Levin, 3.Freyd va boshqalar).

Aslida, psixologiyada motiv (nemischa-“motive”, fransuzcha-“motif”, lotincha-“movere” soʻzidan kelib chiqadi)- harakat qilaman degan maʼnoni anglatadi. Zamonaviy psixologiyada motivatsiya atamasi subʼyektning faollikka undovchi yoki faolligini taʼminlovchi kuch sifatida ishlatiladi. Motivatsiya ehtiyoj va instinktlarga, ehtiros va hissiyotlarga, munosabat va ideallarga mazmun bagʻishlaydi.

Motivatsiyaning bir necha taʼrifi mavjud:

Motivatsiya-bu harakat qilishga undovchi kuch;

Motivatsiya - har qanday faoliyat orqali insonning ehtiyojlarini qondirish qobiliyati;

Motivatsiya - bu insonning xatti-harakatini boshqaradigan va uning faoliyatini tashkiliy yoʻnaltirishni, barqarorligini belgilaydigan dinamik psixofiziologik jarayon.

Motiv bu gʻoyaviy-maʼnaviy yoki moddiy obʼyektga yoʻnalgan harakatlar boʻlib, uning muvaffaqiyati faoliyatning barqaror maqsadi va mazmundorligi bilan belgilanadi.

Hozirgi vaqtda motivatsiya konsepsiyasiga munosabat turli olimlar tomonidan turlicha farqlanadi. Kimdir motivatsiyani inson faoliyatini yuzaga keltirgan jarayonlarning toʻplami deb mulohaza qiladigan boʻlsa, boshqalari motivatsiyani maqsadga erishishga yoʻnalgan harakatlarning bir qismi deb baholaydi.

Baʼzi nazariy tahlillarda motiv tez-tez ehtiyoj yoki maqsad bilan aralashib ketganligini kuzatamiz, ammo ehtiyoj bu noqulaylikni bartaraf etishga qaratilgan anglangan kechinmadir. Motiv - maqsadni belgilashning ongli jarayonidir. Misol uchun, ochlik ehtiyojini yuzaga keltiradi, ovqatlanish xohishi bu motivdir. Odamning qoʻli yetadigan, foydalanishga moʻljallangan mavjud oziq-ovqat esa maqsad hisoblanadi.

Motivatsiya yoki motiv oʻzining xilma-xilligi bilan farqlanuvchi murakkab psixologik hodisa hisoblanadi.

Motivatsiya nazariyasini oʻrganish va insonning ehtiyojlarini tahlil qilish, ularning mazmuni va uning motivatsiya bilan qanday bogʻliqligini aniqlash hamda ular odamni muayyan faoliyatga nimaga undashi kerakligini tushunish mazkur muammoni ilmiy asoslash va yechimini topishga yordam beradi. Ushbu ehtiyojlarni oʻrganish uch asosiy yoʻnalishning paydo boʻlishiga olib keldi:

- motivatsiyaning tayanch (muhim) nazariyalari;
- motivatsiyaning prosessual nazariyalari;
- insonlarning oʻziga xos qiyofasini oʻrganishga asoslangan motivatsiya nazariyalari.

Z.Freyd motivning qonun-qoidalarini faqat dinamik energetik holat tariqasida talqin qiladi. Bir guruh chet el psixologlarining fikriga qaraganda, motiv - bu tajriba va reaksiyalarning energetik jabhasidan iboratdir.

G.Ollport inson motivatsiyasi mohiyatini ochishda shaxsning shakllanishi va ijtimoiy mohiyatiga yoʻnaltirilgan yondashuvni tatbiq etish gʻoyasini ilgari suradi. Uning oʻzini-oʻzi namoyon qilish nazariyasida shaxs motivatsiya subʼyektini tariqasida tahlil qilinadi. Oʻzining shaxs konsepsiyasida shaxsni "ochiq tizim" sifatida talqin qilib, motivni quyi (biologik ehtiyoj) va yuqori (maʼnaviy rivojlanish) darajalarga ajratadi. Ollport motiv shaxsda oʻzak ekanligini taʼkidlaydi, lekin maʼnaviy motivlarni ijtimoiy - tarixiy sharoitlar bilan uzviy aloqasi mavjudligini biroz diqqat -eʼtibordan chetda qoldiradi.

Nil Miller oʻz tadqiqotlarida motivatsiya muammosiga alohida eʼtibor bilan qarab, maqsadga subʼyekt qanchalik yaqinlashsa, unga erishishga yoʻnalganlik shunchalik kuchayadi: stimullarga subʼyekt qanchalik yaqinlashsa, unga ziyon keltirishdan chekinish, diskomfort hissa shunchalik ortadi. Noxush holatlardan chekinishning ifodalanganligi ehtiyojning kuchiga bogʻliqdir. Uning fikricha, motivatsiya nazariyasi quyidagi koʻrinishga ega: ehtiyoj - kodlashish - mustahkamlanish. Ehtiyoj faollikni keltirib chiqaradi, agarda javob mustahkamlanmasa, u holda uni chiqarib tashlash tendensiyasi hukm suradi. Mabodo javob mustahkamlansa, puxtalashtirilsa, javob bilan kod oʻrtasida aloqa va mazmun-mohiyat tezroq vujudga keladi. Nazariyaning negizida ehtiyoj tizimi - kod - javob - mustahkamlash yotadi.

Amerikalik psixologlar Leyman Porter va Edvard Loulerlarning motivatsiya toʻgʻrisidagi kompleks nazariyasi Broomning kutish nazariyasi va Adamsning adolat nazariyasi

elementlarini o'z ichiga olishi bilan xarakterlanadi. Ushbu modelda beshta parametr mavjud: sarflangan kuch, aql idrok, olingan natijalar, mukofot va qoniqish darajasi. Ushbu nazariyaga ko'ra, natijalar insonning yo'nalgan xatti harakatlariga, qobiliyatlari va insoniylik xususiyatlariga, shuningdek, uning o'z o'rnini (mavqeini) aniqlashga bog'liqdir. Ish kuchi darajasi mukofotning qiymatini va amalga oshirilgan harakatlar muayyan mukofotni olib keladigan ishonch darajasini belgilaydi. Bu yerda ham inson o'z ehtiyojlarini muayyan natijaga erishish uchun mukofot bilan qondiradi.

Agar Porter-Louler nazariyasining barcha tarkibiy qismlari batafsil o'rganib chiqilsa va tahlil qilinsa, unda yanada yuqori darajada motivatsiya mexanizmini tushinish imkoniyati yuz beradi. Biror kishining sarflagan sayi-harakatlari unga yutuqqa erishishning qanchalik qimmatli bo'lishiga va insonning munosabatlariga bo'lgan ishonchiga bog'liq. Biror kishining muayyan natijalarga erishishi, unda qoniqish va o'z-o'zini hurmat qilishini ta'minlaydi.

Motivlarning falsafiy-metodologik ahamiyati shundan iboratki, ular sabab - oqibat, ichki murakkab bog'lanishlar tuzilishini yuksak darajada rivojlangan moddiy tizimning oliy mahsuli ekanligi to'g'risidagi xulosaga olib keladi. Motivlar tuzilishini amaliy (tatbiqiy) yo'nalishga qaratish inson shaxsiga motivasion, irodaviy, axloqiy, hissiy, kognitiv, regulativ ta'sir o'tkazishning omilkor shakllarining ilmiy asosi yuzaga kelishiga muhim imkon va zarur shart-sharoitlar yaratadi. Insonning mehnat faoliyati tizimining murakkablashuvi ishlab chiqarishda axloqiy, ma'naviy, nafosat, ruhiy tarbiya jabhalari hamda radio, televideniye va targ'ibot-tashviqot ta'sirini samarali olib borishi, kasbiy tayyorgarlikning ekstremal holatlarning sharoitlari barqarorlashuvi, takomillashuvi, yaxshilanuvi, maqsadga muvofiqlashuvi kabi omillarning barchasi shaxs motiv doirasining o'zgarishiga bog'liq. Shaxsning motiv doirasi uning ehtiyojlarida, irodaviy sifatlarida (aktlarida) va funksional imkoniyatlarida o'z aksini topadi.

Muhokama va natijalar tahlili. Avvalo shuni aytish kerakki, biz o'rganayotgan muammo doirasida ayrim olimlar tomonidan ko'pgina metodikalar milliy-madaniy muhitda qo'llanilgan bo'lsa-da, lekin ular foydalangan metodlar psixologik tadqiqotlar uchun yetarlicha axborot bera olmagan.

O'smirlarda (11-15 yosh) jinoyat motivlari shakllanishining psixodiagnostik va psixokorreksion qonuniyatlarini chuqurroq, obyektiv ravishda tadqiq etish uchun izchillik bilan quyidagi psixologik metodlardan foydalanishni maqsadga muvofiq deb bildik.

O'smirlarni o'zini tutishi, odamlarga, voqea-hodisalarga, narsalarga bo'lgan munosabati, dunyoqarashi va tarbiyalanganlik darajasini o'rganishga yo'nalgan kuzatish, taqqoslash, suhbat, ular faoliyati natijalarini tahlil qilish metodlaridan foydalanish mumkin. IPS (ijtimoiy psixologik so'rovnoma) tuzish va o'smirlarning motiv va motivatsiyasi, xususan, ularda jinoyat motivlari shakllanishiga ta'sir etuvchi tabiiy-biologik, moddiy-madaniy va ijtimoiy-psixologik xususiyatli omillar va qonuniyatlar o'rganish mumkin.

Dastlab, biz o'smirlarda jinoyat motivlari shakllanishini ijtimoiy-psixologik asoslarini aniqlashga yo'naltirilgan ijtimoiy-psixologik so'rovnoma (IPS)ni tayyorladik va undan foydalandik (mualliflar: prof A.Nazarov va tadqiqotchi M. Miralimov).

O'smirlarda jinoyat motivlari shakllanishini tub sabablari va mohiyatini aniqlashga yo'naltirilgan ijtimoiy-psixologik so'rovnoma (IPS) quyidagicha ilmiy-uslubiy tuzilishga ega. «Quyida sizga berilayotgan savollarga o'ylab, o'zingiz aynan to'g'ri deb bilgan sabab va omillarga tayanib aniq javob berishingizni (munosabat bildirishingizni) so'raymiz. Javoblaringiz hayotiy va real voqelikka asoslanib, ilmiy nuqtai nazardan baholanadi».

Tadqiqot uchun o'rganilayotgan (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7- jadvallardagi) o'smirlarda jinoyat motivlari shakllanishiga ta'sir etadigan muhim sabablar, omillar va manba'larni aniqlash uchun o'smirlar va ularning tarbiyasi uchun mas'ul kishilar tomonidan omillarning ahamiyatiga qarab tanlanishi aytiladi. Ular tomonidan tanlanganlik darajasi (o'rni) 1-o'rin (maksimal) dan 5-o'rin (minimal)gacha belgilandi. Tadqiqot o'tkazilgandan so'ng yoshlarda uchrayotgan jinoyat xatti-harakatlar manba'larini aniqlash uchun yoki belgilarning ahamiyat darajasi (o'rni)ni aniqlash va shunga nisbatan foiz imkoniyatini chiqarish maqsadida biz quyidagi tahlil

(formula)dan foydalandik. 1-darajali deb tanlangan belgilar 5 imkoniyatga, 2-darajalilar 4 imkoniyatga, 3-darajalilar 3 imkoniyatga, 4-darajalilar 2 imkoniyatga, 5-darajalilar 1 imkoniyatga ega ekanligini belgiladik.

1-jadval.

O'smir xulq-atvorida jinoyat motivlari yuzaga kelishining manbalari n=150

№	M A N B A L A R	Tanlov natijalari	
		O'rin	Foiz
1.	O'smirlardagi mavjud ehtiyojlarning qondirilmay qolishi ta'sirida	1	87,8
2.	Hayotiy zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy narsalarga o'zi xohlaganidek erishish maqsadida	2	80,9
3.	Tengdoshlari va jamoa orasida o'z mavqeini saqlash va barqarorlashtirish maqsadida	3	70,5
4.	O'zini namoyon qilish, o'z ta'sirini o'tkazish va o'zini tan oldirish uchun	4	72,6
5.	«Kuchlilik»ni qo'lga kiritish, boshqarishga erishish, o'z mavqeini ortirish hamda boshqalarga ta'sir doirasini kengaytirish maqsadida	5	63,3

Ijtimoiy-psixologik so'rovnoma (IPS) o'smirlar xulq-atvorini aniqlash va atroflicha o'rganishga yo'naltirilgan savollardan tarkib topgan bo'lib (1-jadval), ularning hayoti va faoliyatida ko'proq qaysi motivlar (xususan jinoyat motivlari) yetakchilik qilishi aniqlandi. So'rovnoma shunday tuzilganki, uni tashkil etgan savollar yordamida inson mohiyatini, uni shaxs sifatida shakllanishi va taraqqiyotini ta'minlaydigan tabiiy-biologik, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-psixologik va tarbiyaviy-pedagogik omillarning ta'sir doirasini, ular o'rtasidagi qonuniyatlarning mushtarakligini, zarur shart-sharoitlar va imkoniyatlarning ahamiyatini baholash o'rganildi.

Natijalarni psixologik nuqtai nazardan tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, o'rganilayotgan o'smirlarning xulq-atvorida jinoiy xatti-harakatlarni shakllanishiga ta'sir ko'rsatadigan motivlardan quyidagilar boshqa omillarga nisbatan ustunlik qilayotganligi aniqlandi.

Mazkur jadvalda bayon qilingan natijalar tahlili bizga o'smirlarda jinoyat motivlari yuzaga kelishining sabablari, manbalari va yo'nalganligini aniqlashga doir yaqqol tasavvurga ega bo'lishimiz uchun zarur edi.

Biz o'rgangan respondentlar tomonidan o'smirlar (11-15yosh) xulq atvorida yuzaga keladigan jinoyat motivlarining sabablari (manbalari) ulardagi mavjud ehtiyojlarning o'z vaqtida qondirilmay qolayotganligining ta'siri natijasi (1-o'rin 87,8%), sifatida baholandi. Bunda, birinchi navbatda o'smirlarning ota-onasi, yaqin qarindoshlari, o'qituvchilar va boshqa bolaning jismoniy va psixologik rivojlanishi uchun mas'ul kishilar o'smirlarda kechadigan jismoniy-biologik, ma'naviy-psixologik va tarbiyaviy-pedagogik qonuniyatlarni bilishlari, shunga amal qilib yoshlar tarbiyasida doimiy nazoratda bo'lishlari, tarbiyada o'zgarishlar yoki yutuqlar bo'lganda muntazam kuzatish orqali ularni qayd qilib borishlari, o'smirlarning keyingi bosqich tarbiyaviy taraqqiyotini ta'minlash va to'g'ri yo'nalish olishi uchun kundalik zarur tarbiyaviy shart-sharoitlarni maslahatli va kengashilgan holda tashkil qilib takomillashtirib borishlari lozim bo'ladi.

Ana shunday tarbiyaviy jarayon va tarbiyaviy bosqichlarda (oilada, maktabda va mahallaguzarda) o'smirlardagi mavjud ehtiyojlarni qondirilmay qolishi yoki bu ehtiyojlarga e'tiborsizlik, loqaydlik, o'zi bo'larchilikka qoldirish ular tarbiyasida qator muammolar shakllanishiga, eng muhimi o'smirlar xulq-atvorida ulardagi mavjud qondirilishi zarur bo'lgan ehtiyojlarni "O'smirlarga xos vaziyatdan chiqish" yoki muammoni yechish maqsadida noqonuniy yo'llar bilan, jamiyatda odamlar orasida, xususan o'smirlar o'rtasida amal qilib turgan qadriyatlar, urf-odatlar va me'yorlarga (xalq psixologiyasiga) amal qilmay, jinoiy xatti-harakatlarga tayanib, ulardan foydalangan holda amalga oshiriladi (erishiladi). Bunday holatda

maqsadga osonlikcha erishish yoki noqonuniy xatti-harakatlarning tez-tez takrorlanib turishi o'smirlarda jinoyat motivlari shakllanishiga asos bo'ladi. O'smirlarda bunday chora va usullarning yuzaga kelishi, takrorlanishi natijasida sterotiplashishi (barqaror sifat va xususiyatlarga aylanishi) o'smirlar uchun hayotiy zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy narsalarga o'zi xohlaganidek erishish maqsadini motivasion tizimini shakllantiradi.

Biz olib borgan tadqiqotlarimiz tahlillariga ko'ra, respondentlarning (2-o'rin, 80,9%) o'smirlar xulq-atvorida jinoyat motivlari shakllanishining muhim sabablaridan yana biri o'smirlar kundalik hayoti va faoliyati uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy narsalarga o'zi xohlaganidek erishish yo'llarini o'zi belgilashidir.

O'smirlik yoshida ko'zga tashlanadigan eng muhim xususiyatlardan biri, bu ularning o'zini-o'zi anglashga bo'lgan e'tiborlarining kuchayishidir. Bu o'rinda o'smir o'zida mavjud bo'lgan, endi yuzaga kelayotgan va yuzaga kelishi kutilayotgan (orzu qilgan) xususiyatlar, sifat va fazilatlariga o'rganadi, aynanlashtiradi, nazorat qiladi, baholaydi va ulardan amaliy turmushida va faoliyatida foydalanib ko'radi. O'zidagi mavjud imkoniyat va imkoniyatsizliklarni yaqinlari, tengdoshlari va boshqa yoshlarniki bilan taqqoslaydi farqlar va imkoniyatlarni baholaydi. O'smirlardagi bu xususiyat tengdoshlari va jamoa orasida o'z mavqeini saqlash va barqarorlashtirish choralari ko'rishni taqozo etadi. Tadqiqotlarimizda o'rganilgan o'smirlarga xos ana shunday xususiyatlar ham ular xulq-atvorida jinoyat motivlari shakllanishiga muhim sabab sifatida ta'sir qilishi aniqlandi (3-o'rin 70,5%).

O'smirlarda xulq-atvor rivojlanishining bunday tus olishi, motivasion yo'nalganlik o'z tengdoshlari va jamoa orasida "o'zini namoyon qilish, ularga o'z ta'sirini o'tkazish va o'zini tan oldirish" munosabat tizimini shakllantirib boradi. O'rganilgan respondentlar tomonidan o'smirlarda jinoyat motivlari shakllanishi uchun ana shunday xususiyatlarning mavjudligi (4-o'rin 72,6%) eng muhim sabablar sifatida e'tirof etilgan.

O'smir xulq-atvorida jinoyat motivlari shakllanishining yuqori bosqichi sifatida yuzaga keladigan "Kuchlilikni qo'lga kiritish, boshqarishga erishish, o'z mavqeini ortirish hamda boshqalarga ta'sir doirasini kengaytirish"ga intilish (5-o'rin 63,3%) jinoiy xatti-harakatlarga tayyorgarlik, yo'nalganlik, natijalarga erishishni ta'minlash bosqichini ham ifodalaydi.

Bu holatlar aynan shunday o'smirlar yashayotgan oilalarda ota-ona munosabatlaridagi beqarorlik, tarbiyaviy jarayonlarga yengil-yelpi qarash oqibatida tarbiyaning yaxshi kechmayotganligi, oilaning moddiy va ma'naviy taqsimotidagi kamchiliklar, uzilishlar eng muhimi, oilaviy tarbiyada loqaydlik, beparvolik, o'zi bo'larchilikka qoldirish, e'tiborsizlik holatlarining hukm surishi natijasidir.

Tadqiqotlarimiz maqsadiga ko'ra 1-jadvalda bayon qilingan natijalar tahlili bizga o'smir xulq-atvorida jinoyat motivlari yuzaga kelishining manbalari va yo'nalganligini aniqlash maqsadida yaqqol tasavvurga ega bo'lishimiz uchun zarur edi. Biz shunga tayanib, o'smirlarda jinoyat motivlari shakllanishining asosiy sabablarini aniqlashga harakat qildik. O'zbek milliy-madaniy muhitida shakllanayotgan o'smir yoshlar, ularning ota-onalari, o'qituvchilari, tarbiya uchun mas'ul huquq-tartibot organlari va jamoatchilik bilan o'smirlarda jinoyat motivlari shakllanishining asosiy sabablarini aniqlash maqsadida tadqiqot ishlari olib borildi.

Xulosa. O'smirlarda jinoyat motivlari shakllanishining psixodiagnostikasi va psixokorreksiyasi muammosini tadqiq qilishda hozirgi zamon psixologiyasi amaliyotida samarali qo'llashga mo'ljallangan insonning shaxslilik xususiyatlari, motivasion yo'nalganligi, hissiy-irodaviy holatlari va individual-tipologik imkoniyatlarini hamda ularning aqliy, axloqiy-ma'naviy, huquqiy tarbiyalanganlik darajasi va dunyoqarashini o'rganishga yo'nalgan ijtimoiy psixologik so'rovnomalardan foydalanildi. Metodologik pozisiyalarni birlashtirish esa bugungi kun o'smirlarining xulq-atvori, motivasion yo'nalganligi, tarbiyalanganlik darajasi va tarbiyaning istiqbolli andozalarini izchilroq o'rganish imkoniyatini yaratdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. - Toshkent: Adolat, 2017. - 112 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutq. - Toshkent: O'zbekistan, NMIU, 2016. - 56 b.
3. Norqulova N.T. Affiliatsiya motivi – talabalar ma'naviy qiyofasini shakllantiruvchi ijtimoiy-psixologik omil // Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiya. T.: 2017, - 144 b.
4. Rasulova F.F. O'smirlarda agressiv xulq-atvor namoyon bo'lishining psixologik xususiyatlari // Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. T.: 2018, - 49 b.
5. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. – М.: ЧеРо, Издательство МГУ, 1997. - 344 с.
6. Макшанов С. И. Профессиональный тренинг // Психология профессиональной подготовки. - СПб.: Речь, 1993.- 154 с.
7. Miralimov M.Y. Voyaga yetmagan shaxslarda jinoyat motivlari shakllanishining psixologik xususiyatlari //Yosh avlodning psixologik salomatligi – davlat siyosatining ustuvor vazifasi” mavzusida ilmiy – amaliy konferensiya materialllari. – Toshkent: 2023 13- noyabr. В 237-240.
8. <http://www.natlib.uz/>
9. <http://ziyonet.uz>
10. <https://www.coursera.org/>
11. <http://elearning.zn.uz/>

Rustamov Shavkat Shuxratovich

Buxoro davlat universiteti

Psixologiya va sotsiologiya kafedrası dotsenti,
p.f.f.d (PhD)

TALABALARNING INNOVATSION KOMPETENTSIYANI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK–PSIXOLOGIK DETERMINATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'lim sifatini oshirish hamda talabalarning innovatsion pedagogik kompetentsiyani rivojlantirishning pedagogik-psixologik jihatlari va talabalarning muloqot qobiliyatlari ulardagi kasbiy kompetentsiyalarni rivojlantirish haqida fikr yuritiladi. Talabalarni innovatsion kompetenligi muammosining hozirgi holati tahlil qilinadi va innovatsiya samaradorligini ta'minlaydigan shaxsiy fazilatlar ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: integrativ, personal, pedagogik amaliyot, ijtimoiy kompetentlik, innovatsion faoliyat, individuallik, metodologiya, xarakter, ijodkorlik, ijtimoiy psixologik xususiyatlar, kasbiy faoliyat, global kompetentlik.

ПЕДАГОГИКО–ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ РАЗВИТИЯ ИННОВАЦИОННОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У СТУДЕНТОВ

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы повышения качества образования, а также педагогико-психологические аспекты развития инновационной педагогической компетентности студентов и коммуникативных навыков студентов по развитию у них профессиональных компетенций. Анализируется современное состояние проблемы инновационной компетентности студентов, и рассматриваются личностные качества, обеспечивающие эффективность инноваций.

Ключевые слова: интегративная, кадровая, педагогическая практика, социальная компетентность, инновационная деятельность, индивидуальность, методология, характер, творчество, социально-психологические особенности, профессиональная деятельность, глобальная компетентность.

PEDAGOGICAL-PSYCHOLOGICAL DETERMINATES OF THE DEVELOPMENT OF INNOVATIVE COMPETENCE OF STUDENTS

Abstract. This article reflects on improving the quality of education and the pedagogical-psychological aspects of the development of innovative pedagogical competence of students and the communication skills of students on the development of professional competencies in them. The current state of the problem of innovative competency of students is analyzed and personal qualities that ensure the effectiveness of innovation are considered.

Key words: integrative, personal, pedagogical practice, social competence, innovative activity, individuality, methodology, character, creativity, social psychological characteristics, professional activity, global competence.

Kirish. Jahon ta'lim tizimida bo'lajak mutaxassislarining ijtimoiy kompetentligini rivojlantirishda innovatsion yondashuvlar, pedagogik va axborot texnologiyalarining zamonaviy modellarini maqsadli hamda manzilli qo'llashga bo'lgan ehtiyoj yanada kuchaymoqda. Bu borada talabalarning ijtimoiy faolligiga erishish, ularda o'zini o'zi tahlil qilish, samarali muloqot, mustaqil o'zini o'zi kasbiy kompetentligini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Xalqaro tashkilotlar va rivojlangan davlatlar tomonidan qabul qilingan 2030-yilgacha ta'lim konsepsiyasida butun hayot davomida sifatli ta'lim olishga imkoniyat yaratish vazifasi belgilangan. Bu, o'z navbatida, bo'lajak pedagoglar faoliyatiga qo'yiluvchi

talablarni ijtimoiy buyurtmaga moslashtirishsiz amalga oshmaydi. Shu bois pedagogika yo'nalishi talabalarini kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayoniga qadriyatli, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalarini amaliy yo'nalgan tarzda tatbiq etishning pedagogik tizimini takomillashtirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borish muhim ahamiyat kasb etadi.

Dunyoda talabalarning ijtimoiy kompetentligini rivojlantirish texnologiyasini takomillashtirish, ularning ijtimoiy tashabbuskorligini qo'llab-quvvatlashga doir yangi pedagogik vositalarni ishlab chiqish, ijtimoiy-madaniy va kommunikativ faoliyatli modellarini loyihalashning didaktik tamoyillarini aniqlashtirishga doir qator ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Talabalarda ijtimoiy kompetensiyaning asosiy komponenti sifatida kreativ fikrlash, o'zini namoyon qilish ko'nikmalarini rivojlantirishning metodik tizimini takomillashtirish, innovatsion o'qitish texnologiyalari asosida ularning pedagogik qobiliyatlarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish muhim ahamiyatga ega. Bu esa bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy qadriyat, pedagogik mas'uliyatni tizimli shakllantirishsiz amalga oshmaydi. Shu jihatdan talabalarda ijtimoiy faollik, kommunikativlik, kasbiy madaniyatni integrativ rivojlantirish usul hamda vositalarini ishlab chiqish alohida dolzarblik kasb etadi.

Pedagogik ta'lim jarayonida talabalarning ijtimoiy kompetensiyasi bo'yicha tadqiqotlar jahonning etakchi ilmiy markazlari va oliy ta'lim muassasalari, jumladan, Assosiation for Edusational Sommunications and Teshnology – AEST (AQSh), Belfield pedagogical university (Germaniya), Sentre of insreasing to pedagogical qualifisation on base Manshesters university (Buyuk Britaniya); Shunang universiteti (Janubiy Koreya), Miyagi pedagogika universiteti (Yaponiya), Ta'lim akademiyasi (Rossiya), Toshkent davlat pedagogika universiteti (O'zbekiston)da olib borilmoqda.

Mavzu bo'yicha adabiyotlar tahlili. Mamlakatimiz uzluksiz ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuvlarni joriy etish, ta'lim oluvchilarda fanga oid va tayanch kompetensiyalarni shakllantirish hamda rivojlantirishga doir tadqiqot ishlari B.Mirzaxmedov, M.Djorayev, A.Abduqodirov, U.Begimqulov, K.Nasriddinov, N.Azixxodjayeva, Sh.Otajonov, M.Qurbonov, A.Xusanov, M.Matnazarovalar tomonidan tadqiq qilingan. Kasbiy va amaliy kompetensiyalar, talabalarning kompetentligini rivojlantirishga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalari hamda ularning rivojlanganlik monitoringiga oid mulohazalar J.Tolipova, U.Inoyatov, B.Xodjayev, M.Vahobov, O.Qo'ysinov, Y.Asadov, N.Turdiyev hamda D.M.Mamatqulov ishlarida o'z aksini topgan.

Rivojlangan xorijiy davlatlarda ijtimoiy kompetentlik tarkibini ifodalash va uni shakllantirish jarayoni muammosi xorijiy nazariya hamda amaliyotida A.Amutio, A.Smit, A.Yolanda, K.Franso, L.Breeman, R.Sears, R.O.Renye, A.Maslou, S.Sho, B.Oskarsson, A.Shelton, V.I.Baydenko, A.M.Novikov va boshqalar tomonidan o'rganilgan.

Oliy ta'lim davrida talabalarni kasbiy-ijodiy muhitga erta tayyorlash maqsadida jamiyat talablari asosida harakatlanishga o'rgatish choralarini ko'rish muhim masala hisoblanadi. Qanchalik bu choralar tizimli va samarali texnologiyalarga asoslansa, shunchalik talabalarning pedagogik jamoaga uyg'unlashib ketishi, ya'ni kasbiy amaliyotni qulay tashkil etishga, pirovardida ta'lim sifatiga erishiladi. Talabalarning nafaqat kasbiy faoliyat davrida, balki oliy ta'limda ham turli ijtimoiy munosabatlarda qaror qabul qilish, o'z fikrini etkazish, pedagogik nizolarda psixologik bosimsiz, qulay murosaa yo'li bilan chiqib ketish kabi ijtimoiy ko'nikma va malakalarga ehtiyoj sezishi kuzatilmoqda. Aynan ijtimoiy ko'nikma va malakalar negizida ijtimoiy kompetentlik tarkib topadi.

Tahlil va amaliy natijalar. Rivojlangan mamlakatlardagi eng ilg'or ta'lim markazlari (Senter for Sreative Leadership Sourses, IEDP, MOOS, SPS)da ijtimoiy kompetensiya, kreativ va kommunikativ qobiliyatlarni muhim sifatlar qatorida alohida e'tirof etilmoqda. Jumladan, zamonaviy shaxsda kreativlik, ijtimoiy kompetensiya, kommunikativlik, o'zgaralar bilan muomala qilishning turli xil variantlari (verbal, written, nonverbal)ga tayyorlik kabi ijtimoiy ko'nikma va malakalar bo'lishi kerakligi aniqlangan. Bu esa, oliy-pedagogik ta'lim jarayonida talabalarning ijtimoiy kompetentligini takomillashtirish, ularda moslashuvshanlik, dinamiklik,

o'ziga xos ijodkorlik va ijtimoiy faollik hamda innovasion faoliyatga yo'nalganlikni shakllantirishni taqozo etadi. YuNESKO tomonidan 2030 yilgacha belgilangan xalqaro ta'lim konsepsiyasida - sifatli ta'lim ijodiy tafakkurni va bilimni rag'batlantiradi, savodxonlik va hisob malakalari asoslarini, shuningdek, tahlil qilish, muammolarni hal qilish, fikrlash hamda boshqa shaxslararo va ijtimoiy munosabat ko'nikmalarini yuqori darajada egallashga imkon beruvshi qulay ta'lim muhitini yaratish ko'zda tutilgan. Xalqaro miqyosda ta'lim sifatini oshirish, ijodiy fikrlash, tanqidiy tafakkur, o'zini-o'zi baholash, o'quvchilarning ijodiy faoliyatini loyihalashtirishga alohida e'tibor berilmoqda.

Oliy-pedagogik ta'lim jarayonida talabalarning ijtimoiy kompetentligini takomillashtirish jarayonini tashkil etishda quyidagilarni e'tiborga olish lozim:

1-jadval.

Oliy-pedagogik ta'lim jarayonida talabalarning ijtimoiy innovatsion kompetentligini rivojlantirish jarayonini tashkil etishning pedagogik mexanizmlari

Talabalarning ijtimoiy kompetentligini rivojlantirish	
1	Kasbiy fanlar bloki mazmunini rivojlantirishda ish beruvchilar ehtiyojlariga e'tibor qaratish, ya'ni amaliy yo'nalgan kompetentli yondashuv
2	Mutaxassislik bo'yicha malaka talablari asosida o'qitishning mazmunini doimiy ravishda axborotli-didaktik tarzda takomillashtirib borish
3	O'quv fanlari integrasiyasini ta'minlash va kasbga yo'nalganligini nazorat qilishning innovatsion va shaxsga yo'nalgan instrumentlarini joriy etish
4	Bo'lajak mutaxassislarda zaruriy kompetensiyalarni rivojlantirishni ta'minlashga qaratilgan texnologiyalarni kasbiy amaliyot bilan bog'liq ravishda modellashtirish
5	Ehtiyojga asoslangan ta'limning turli shakllaridan samarali foydalanish

Talabalarning ijtimoiy kompetentligini rivojlantirishning innovatsion mexanizmlarini aniqlash va joriy etish borasidagi ishlarni kushaytirish, avvalo, pedagogika yo'nalishidagi ilmiy tadqiqotlarda ilgari surilgan g'oyalar va tavsiyalarining hayotiyiligi hamda natijadorligiga ham bog'liqdir.

Talabalarda ijtimoiy kompetentlikni rivojlantirishning metodik tuzilishi bir nechta bosqichga ajratiladi:

• **Birinchi bosqich** – motivatsion refleksiv bosqich bo'lib, talabalar tomonidan o'zlashtirilayotgan bilimlar zaruriyatining ongli his qilinishi va maqsad, vazifalarni aniq ko'rsatishi lozim. Bunda talabalar ijtimoiy faoliyat, tashabbus va "Ijtimoiy kompetentlik"ning asosiy mazmuni bilan tanishadi va ular tomonidan o'zlashtirilayotgan fan sintez qilanadi. Bu bosqichning birinchi qadami – ta'lim oluvchilar motivatsiyasi. Bu maqsadda talabalarga ekologik jarayonlarni ongli anglashilishi uchun muhit yaratiladi Bu bosqichdagi tahliliy pedagogik laboratoriyalar mazmuni shundan iboratki, hayotiy jarayonlarni loyihalash (hayotiy tajriba hosil qiluvshi hayotiy voqealar, jarayonni loyihalash – ta'lim beruvshi va tahsil oluvshi o'rtasidagi ta'limiy dialoglar, ta'limni kundalik hayotiy faoliyatga yaqinlashtirish orqali, o'rganilayotgan materialning hosil qilinayotgan madaniyat bosqichlari sifatida shakllanishi, hayotdagi qadriyatlarni anglash orqali o'z "meni"ning hosil bo'lishi va atrof- muhit bilan muvozanatli munosabatga kirisha olishi).

• **Ikkinchi bosqich** – reproduktiv – ta'limiy. Ilmiy ijtimoiy bilimlarni amaliy tajribalar orqali rivojlantirish. Ilmiy ijtimoiy bilimlar tajribada asoslanishi bilim, ko'nikma va malakalarni yanada mustahkamlab, kompetentlik darajasiga yo'naltiradi. Loyiha bilan ishlash algoritmini egallash jarayoni ijodkorlik faoliyatni rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, o'zgaruvchan dunyoda kerakli ijtimoiy tadbirlarni amalga oshirishga qaratilgan. Loyihalashning nazariy qismida quyidagilar qo'llaniladi.

• **Ushinchi bosqich** – konstruktiv. Bu bosqichda talabalar o'zlarining "metodlarini" namoyish etadi. Konstruktiv bosqichda shaxsning ijtimoiy psixologik - dunyosi yoritib beriladi.

Taqdim etiladigan loyiha qaytadan ijodkorona ishlab chiqiladi. Talabalar guruhida mavzular turlicha bo'lishi mumkin, ammo tizim hosil qiluvchi asos yagona.

• **To'rtinchi bosqich** – talaba shaxsi ijtimoiy kompetentligini shakllanishi va rivojlanishi. Bu bosqichning o'ziga xosligi, talaba shaxsi o'z dunyoqarashida dunyo bilan yaxlitlikni his qila boshlaydi. Bu bosqishda talabalar tomonidan refleksiv texnologiyalar, axborot va kommunikatsion texnologiyalar, fasilatsion texnologiyalarni amalda qo'llash va bu texnologiyalarning samarasini ko'rish imkonini beradi.

Bo'lajak kadrlar shaxsini, dunyoqarashini va ma'naviyatini shakllantirishda ham muhim rol o'ynaydi. Shu sababli kompetentli pedagog portreti qator sifatlarini o'zida mujassamlagan bo'lib, u asosan quyidagilarni o'z ichiga olishi mumkin: aniq fan va amaliyot sohasi bo'yisha bilimlari va tajribaga ega bo'lishi; kasbiy faoliyat jarayonida ijtimoiy faolligini rivojlantirishga qobiliyat va ishtiyoqning mavjudligi; kuzatuvchan – o'quvchilardagi qobiliyatlarni va alohida xususiyatlarni tez ilg'ab olish; tashqi va ichki muhit bilan aloqa o'rnatish; ilmiy – tadqiqot sohasi faol; muloqotga kirishuvchan. Talabalarning ijtimoiy kompetentligini rivojlantirishda OTM da bu yo'nalishda metodik ishlarning maqsadli yo'lga qo'yilishi, didaktik ta'minot darajasiga bog'liqdir.

Pedagogik ta'lim jarayonida talabalarning ijtimoiy kompetentligini takomillashtirishning asosiy komponentlari quyidagilar:

1. **Erkinlik va ijodiy barqarorlik.** Erkin shaxsni tarbiyalash: o'z-o'zini anglashning yuksak darajasi; fuqarolik, o'z qadr-qimmatini his qilish, o'zini hurmat qilish, intizomlilik, to'g'rilik; ma'naviy qadriyatlarga e'tibor; qarorlar qabul qilishda mustaqillik va mas'uliyatni his qilish; hayotiy faoliyat mazmunini erkin tanlash.

2. **Tan olish va hurmat.** Tolerantlik, insonning mavjud noyobligini tan olish ham talabalarda ijtimoiy kompetentlikni rivojlantirishda muhim omildir. Ayniqsa, insonparvar shaxs tarbiyasiga erishishda mehribonlik, yaxshilik, sabrlik, chidamlilik, kamtarlik, tinchlik, yaxshi qo'shnichilik kabi milliy va umuminsoniy qadriyatlar negiziga asoslangan tushunshalarning mohiyati talabalar tomonidan to'liq anglanishiga erishish lozim.

3. **Ma'naviyat va ma'rifatda qadriyatlilik.** Bilish va o'z-o'zini anglash, go'zallik, refleksiya, muloqot, hayot mazmunini chuqur tushunishga ehtiyojni talabalarda uyg'otishning pedagogik mexanizmlarining ommabopligi va foydalanishga qulayligini ta'minlash lozim.

4. **Yuksak professional shaxsni tarbiyalash:** eruditsiya, kompetentlilik; tadbirkorlik, raqobatbardoshlilik, boshqarish layoqati; kirishimlilik; ijodiy professional fikrlash qobiliyati, tarixni, xalqlar madaniyatini bilish va hokazo.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, ijtimoiy faollik keng ma'noda ifodalanib, bevosita tabiat va jamiyatni o'rab turgan muhit bilan o'zaro munosabatda bo'ladi. Shaxs ijtimoiy faolligining rivojlanishida uning individualligi namoyon bo'ladi. Ta'lim jarayonida talabalarning ijtimoiy kompetentligini rivojlantirishning ijtimoiy-siyosiy, mehnat, bilish jarayonlarida kundalik yurish turishi, muayyan bilimlar hajmi va jamiyatning odob-axloq me'yorlarini o'zlashtirishi orqali takomillashib boriladi.

Xulosa. Shunday qilib, talabalarning ijtimoiy kompetentligini rivojlantirish muammosi holatini o'rganish quyidagi xulosalarni yasashga imkon berdi:

Mahalliy va xorijiy nazariy tadqiqot ishlari tahlili talabalarda ijtimoiy kompetentlikni rivojlantirish o'qitish, o'rgatish, tarbiyalash jarayoniga pedagogik-psixologik, tashkiliy-motivatsion tayyorgarlikni ko'zda tutuvshi bosqichlardan tashkil topgan jarayon bo'lib, shaxsiy va kasbiy sifatlarini o'zida mujassamlaydi. Bunga nazariy bilimlarni o'zlashtirish jarayonini amaliy pedagogik faoliyat bilan bog'liq olib borilishi orqali erishish mumkinligi qator olimlarning tavsiyalarida keltirib o'tilgan. Ijtimoiy kompetentlik moslashuv va individuallashtirish jarayonlarini bog'laydi.

Mazkur jarayonlar ijtimoiy faoliksiz amalga oshmaydi. Faollik shaxs-talabalarning yangi-transformatsion sharoitlarda muayyan ehtiyojlarga yo'nalgan harakatlar tizimini amalga oshirishida namoyon bo'ladi. Ijtimoiy passivlik talabalarning kasbiy ko'nikma, malaka hamda kompetensiyalarni egallashlarida to'siq hisoblanib, uning ta'sirida pedagogik

faoliyatga etarlicha tayyor bo'lmagan kadrlar etishib chiqadi. Shuning uchun aynan oliy pedagogik ta'limda talabalarning ijtimoiy kompetentligini maqsadli rivojlantirish ijtimoiy-pedagogik muammo sifatida dolzarbdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-3775-son qarorlari // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari 2018, 5 - iyundagi, 06.06.2018y.
2. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsan javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. – T.: O'zbekiston, 2017. – 104 b.
3. Abduqodirov A. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. – T.: Iste'dod, 2008. – 180 b.
4. Abu Rayhon Beruniy. Tarayhalar (Javohirot kitobidan). – T.: Meros, 1991. – 47 b.
5. Azizxodjayeva N.N. Pedagogicheskie texnologii i pedagogicheskoe masterstvo. – T.: TGPU, 2003. – 192 s.
6. Davletshin M.G. Qobiliyat va uning diagnostikasi. – T.: O'qituvchi, 1997. – 134 b.
7. Djuraev R.X., Zunnunov A. Ta'lim jarayonida o'quv fanlarini integratsiyalash. – T.: Sharq, 2015. – 71 b.

Ganjiyev Feruz Furqatovich

Buxoro davlat universiteti

Psixologiya va sotsiologiya kafedrasida dotsenti (PhD)

AGRESSIV O'SMIRLARDA DESTRUKTIV AXBOROTLARNI YUZAGA KELISHINING PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Annotasiya. Mazkur maqola o'smirlarda axborot psixologik xavfsizligini ta'minlashning asosiy yo'nalishlari, axborot tuchunchasining mazmun mohiyati, voyaga etmagan yoshlar va axborotlar maydoni, globallashuv va ommaviy madaniyat, psixologik xavfsizligini ta'minlashga oid chora tadbirlar hamda ilmiy izlanishlari mazmuni kabilar ham keng miqyosda yoritilgan.

Kalit so'zlar: axborot, psixologik xavfsizlik, tahdidlar, globallashuv, ijtimoiy tarmoqlar, internet, ommaviy madaniyat, telekommunikasiya, ijtimoiy tarmoqlar, mafkuraviy tahdid, psixologik himoya.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ДЕСТРУКТИВНОЙ ИНФОРМАЦИИ У АГРЕССИВНЫХ ПОДРОСТКОВ

Аннотация. В данной статье освещены основные направления информационно-психологической безопасности несовершеннолетних, сущность понятия информации, сфера несовершеннолетия и информации, глобализация и массовая культура, меры по обеспечению психологической безопасности и содержание научных исследований.

Ключевые слова: информация, психологическая безопасность, угрозы, глобализация, социальные сети, интернет, массовая культура, телекоммуникации, социальные сети, идеологическая угроза, психологическая защита.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS FOR THE OCCURRENCE OF DESTRUCTIVE INFORMATION IN AGGRESSIVE ADOLESCENTS

Annotation. This article covers the main directions of information psychological security of minors, the essence of the concept of information, the field of juvenile and information, globalization and popular culture, measures to ensure psychological security and the content of scientific research.

Keywords: information, psychological security, threats, globalization, social networks, internet, mass culture, telecommunications, social networks, ideological threat, psychological protection.

Kirish. Bugungi kunda o'smirlar ta'lim-tarbiyasi va kelajagiga e'tiborni kuchaytirish mamlakat taraqqiyoti, yurt kelajagi va xalq farovonligini ta'minlashga yuqori darajada xizmat qiladi. Agressivlik hissi namoyon bo'lishining diagnostikasi va korreksiyasini amalga oshirishning psixologik usullarini takomillashtirish hamda xalqaro baholash dasturlarini keng joriy etish dolzarb muammolardan biridir. Shu o'rinda so'nggi yillarda mamlakatimizda ma'nan yetuk, jismonan sog'lom yosh avlodni tarbiyalab voyaga yetkazish, ularning huquq va manfaatlarini ta'minlash, izlanish va iste'dodini qo'llab-quvvatlash davlatimiz siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. So'nggi yillarda ta'lim muassasalarida ham Yangi O'zbekiston bunyodkorlari bo'lgan yoshlarning chuqur bilim olishi va iste'dodini keng namoyon etishi uchun barcha sharoit yaratildi. O'smirlik davri taqlidchanligi, muqim nuqtai nazarning shakllanmaganligi, hissiyotlilik, mardligi, tantiligi bilan farqlanadi. Shuning uchun tashqi ta'sirlarga beriluvchan o'smir o'g'il-qizlarga alohida e'tibor berish zarur.

Mamlakatimizda axborot telekommunikatsion vositalar bilan ta'minlash, sohada zamonaviy axborot texnologiyalaridan keng foydalanish, ochiq axborot tizimlarini tubdan

takomillashtirish, jamiyat hayotini boshqarishda bunyodkor axborot mahsulotlarini tayyorlash sifati va darajasini muntazam oshirib borishning huquqiy-me'yoriy asoslari yaratildi va moddiy-texnik bazasi kengaytirildi. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida "axborot xavfsizligini ta'minlash va axborotni himoya qilish tizimini takomillashtirish, axborot sohasidagi tahdidlarga o'z vaqtida va munosib qarshilik ko'rsatish tizimini joriy etish" ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilandi. Natijada voyaga etmaganlarni axborot-psixologik xavfsizligini ta'minlashda zarur bo'ladigan shaxs xususiyatlarini qaror toptirish jarayonining sifat bosqichi rivojlangan xorijiy mamlakatlardagi ilg'or korreksion dasturlarni milliy qadriyatlarga uyg'unlashtirgan holda modifikasiyalash, bolalarni ularning sog'lig'iga zarar yetkazuvchi axborotdan himoya qilish bilan psixologik xizmatlarni tashkil qilishni optimallashtirish sharoitlari rivojlanadi.

Ma'lumki, axborot xavfsizligi fenomeni keng qamrovli tuchuncha bo'lib, uning mazmunini tahlil etish psixologiya, falsafa, sosiologiya, siyosatshunoslik kabi fanlardagi o'zaro aloqadorlik tamoyiliga asoslaniladi. Tarixan har qanday davlatning shakllanishi va jamiyatda, siyosiy, ijtimoiy iqtisodiy manfaatlari va ularning mafkuraviy jabhada ifodalanishi bilan vujudga keladi. Zotan, ayni vaqtdan barqarorlik, rivojlanish bilan birga, muayyan xarakterdagi axborot-psixologik xavf-xatar, ma'naviy tahdidlar ham paydo bo'ladi. Ularga asoslangan holda, milliy xavfsizlik konsepsiyasini ishlab hiqish hamda amalga oshirish axborot xavfsizligini ta'minlashning muhim sharti hisoblanadi.

Axborot xavfsizligi - aslida jamiyatning ob'ektiv, xolis, haqqoniy axborot manbaiga ega bo'lishi uchun yaratilayotgan shart-sharoitlarni nazarda tutadi. Albatta, bunga mustaqil axborot vositalari orqali aholiga etib keladiga nma'lumotlar oqimi ham kiradi. Bu vositalar aynan mustaqil bo'lganliklari uchun ham birinchi navbatda moliyaviy, qolaversa, siyosiy va boshqa tomonlardan hech bir siyosiy kuch, alohida davlat yoki ijtimoiy qatlamning manfaatlariga xizmat qilmasliklari kerak. Chunki mustaqil OAVaslida odamlarda sodir bo'layotgan turfa xil jarayonlarga nisbatan xolis fikrning shakllanishiga imkon berishi lozim. Lekin amaliyotda ming afsuski, har doim ham shunday bo'lavermaydi va jamiyat o'z a'zolarini, ayniqsa yosh avlodni turli axborot xurujlaridan himoya qilishga majbur bo'ladi.

Axborot termini bugungi kunda global ahamiyat kasb etmoqda. Chunki u tafakkurimizga turli yo'nalishlarda ta'sir o'tkazuvchi, hayot va undagi minglab taqdirlarni u yoki bu tomonga burib yuboruvchi, goh salbiy, goh ijobiy mohiyat kasb etuvchi qudratli qurolga aylandi. Hozirgi vaqtda axborotlarni hosil qilish, qayta ishlash, saqlash, ko'paytirish va tarqatish alohida ilmiy soha - informatikani tashkil etadi. Umuman olganda, axborot - moddiy dunyoning organizmda yoki organizmlar jamoasida aks etgan hamda ular tomonidan atrof-muhit o'zgarishlariga moslashish uchun foydalaniladigan moddiy dunyo ob'ektlarining aksidir.

Axborot tafakkurning mahsuli hisoblanib, aqliy faoliyat asosida mujassamlashadi. Fanda, turli sohaga talluqli bo'lganligi jihatidan axborot (masalan, maishiy, ilmiy va boshq.) sohaviy xossalarga ajratiladi. Axborot o'z maqsadiga ega bo'lib, inson faoliyatida uning tutgan o'rnini belgilab olish uchun, axborotga oid ilmiy nazariyalarning g'oyalarini belgilashda lozim bo'ladi.

N. Vinerning ta'limoti bo'yicha, axborot tashqi dunyodan olingan va unga moslashish jarayonida mazmunning belgilanishi hisoblanadi. K.E. Shenonesa, axborot, bu kommunikasiya va aloqa jarayonida bartaraf etiladigan noaniqliklarni belgilash deb ta'kidlaydi. I.M. Yaglom, tanlovni ehtimolligini ta'minlovchi deya munosabat bildirgan. Ko'rinib turibdiki, axborot va uning xavfsizligini shaxs xususiyatlarini inobatga olgan holda ta'minlash fanda o'z tarixiga ega ekanligini namoyon etadi. Qachonlardir ilohiy ma'no kasb etgan so'z, uning qudrati bugungi kunga kelib, dunyo taqdirini hal qilishda eng asosiy rol o'ynaydigan kuchli vosita maqomiga ko'tarildi. Fan-texnika inqilobidan keyin kommunikatsion texnologiyalar hamda axborot infratuzilmalarining katta tezlikdagi taraqqiyoti, xususan, televideniya va internetning paydo bo'lishi hamda uning qisqa vaqt ichida ijtimoiy hayot tarziga chuqur kirib borishi axborotni eng qimmat tovarga aylantirdi. Darhaqiqat, globallashuv va integrasiyalashuv sharoitida oltin, platina, javohirdan ko'ra ko'proq qiymatga ega bo'lgan axborot jahon bozoridan

munosib joyoldi. “Kim axborotga egalik qilsa, u dunyoni boshqaradi” qabilidagi fikrlarning bot-botesga olina yotgani ham bejiz emas.

Bundan IV-V asr oldin jahonda yetakchilik qilish uchun qo'sh insoni, qurol-yarog' arsenalini, hatto dengizdagi kemalar, umuman, harbiy salohiyatning ahamiyatli edi. Globallashuv jarayonining yirik namoyondalaridan biri Jorj Modelskining ta'biri bilan aytganda, moziyda moddiy-materialistik mezonlar bo'yicha gegemonlik darajasi ayni shu mamlakatning qudratini belgilar edi .

V.G. Grachevning so'zlariga ko'ra, dunyo bozorida axborotning eng qimmat tovarga aylanishida oynaijahon va “o'rgimchak to'ri”-internet roli juda katta hisoblanadi. Aslini olganda, axborot tuchunchasi dunyoqarashni ifodalovchi barcha bilimlar sohasi qadimdan mavjud bo'lgan. Uning jadallik bilan o'sishi hamda kompyuter texnologiyalarining rivojlanishi esa, o'zi shundoq ham tezkorlik bilan o'sib borayotgan tig'iz axborotlashgan jamiyat nazariyasini maydonga keltirdi. Shunday qilib, yalpi axborotlashtirilgan tizimni dunyoga kelishi millatlar, xalqlar va butun insoniyat taqdirini bir-biriga uzviy bog'ladi. O'z navbatida, axborotlash, uni ishlash, saqlash va tarqatish texnologiyasining tasavvur qilib bo'lmaydigan darajadagi taraqqiyoti bugun jiddiy tashvish tug'dirayotganini ham alohida ta'kidlash joiz. Zero, eng so'nggi avlod kompyuterlari har soniyada ikki milliardgacha vazifani bajara oladi. Axborot texnologiyasining ana shunday mo'jizasi tufayli kishi yer yuzining xohlagan nuqtasidagi odam bilan soniyalar ichida aloqa o'rnatishi, o'zini qiziqtirgan savollarga bir zumda javob topishi mumkin. Ana shu holatning o'zi inson faoliyatini, tafakkur tarzini, axloq me'yorlarini, olamga munosabatlarini, yaxlit olganda yangi yuz yillikdagi insoniyat hayoti va taqdirini ifoda etadi. Boshqacha qilib aytganda, XXI asr sivilizatsiyasi axborot huruji, axborot-psixologik urushi qiyofasida o'zini namoyon etmoqda. Agressivlik noma'lum xavfni his qilish, ehtiyotkorlik va taranglik hissi, noma'lum bezovtalik, psixik stressga kuchli ta'sir ko'rsatuvchi mexanizm hisoblanadi. Agressiv o'smirlarda destruktiv axborotlarni yuzaga kelishida hissiy holatlarning alohida o'rni mavjud.

1-jadval.

Agressivlik hissi so'rovnamlari natijalari (Kraskal-Uollis kriteriyasi bo'yicha)

Shkalalar	Yosh			H	P
	11-12 N=77	13-14 N=175	14-15 N=250		
Agressivlik	38	40	34	39	0,006*
Emotsional holatlarda o'zini nazorat qilish	7	6	9	8	0,009
Faoliyatda o'zini nazorat qilish	8	7	8	8	0,012
Ijtimoiylashuvda o'zini nazorat qilish	6	5	9	7	0,004**

O'smirlarda agressivlik hissi shakllanishining psixologik xususiyatlaridan olingan natijalar agressivlik hissi sifatlarining so'rovnomasi bo'yicha ularning ko'rsatgan natijalari agressivlik hissi namoyon bo'lishi va baholari mezonlariga muvofiq holda aniqlanadigan, mavjud vaziyat shart-sharoitlarini qayta o'zgartirish natijasida erishish lozim bo'lgan faoliyat maqsadining ma'lum vaziyatda namoyon bo'lishini anglatadi. Sinaluvchilarning so'rovnoma bo'yicha to'plagan natijalari o'zaro o'rta darajadagi qiymatni qayd etgan. Shuningdek, Kraskal-Uollis mezoniga ko'ra, birinchi shkala agressivlik 11-12 yoshli o'smirlarda 38, 12-13 yoshli

o'smirlarda 40 va 14-15 yoshli o'smirlarda 34 natija bilan o'rtacha farqni namoyon qilgan. ($h=39, *p \leq 0,05$). Emotsional holatlarda o'zini nazorat qilish shkalasi 11-12 yoshli o'smirlarda 7, 12-13 yoshli o'smirlarda 6 va 14-15 yoshli o'smirlarda 9 natijalarni namoyon qilgan.

Faoliyatda o'zini nazorat qilish shkalasi 11-12 yoshli o'smirlarda 8, 12-13 yoshli o'smirlarda 7 va 14-15 yoshli o'smirlarda 8 kabi darajalar bilan o'zaro yuqori farqlarni qayd etgan. Keyingi shkala, ijtimoiylashuvda o'zini nazorat qilish bo'yicha 11-12 yoshli o'smirlarda 6, 12-13 yoshli o'smirlarda 5 va 14-15 yoshli o'smirlarda 9 kabi natijalarni aks ettirgan va farqlar yuqori darajada kuzatilgan.

Har qanday agressivlik, ayniqsa, besamar ketgan harakatlar inson organizmida qaytarib bo'lmaydigan fizologik o'zgarishlarni hosil qiladi, ularning to'planishi esa nerv hujayralarda zo'riqish jarayonini keltirib chiqaradi. Miya va asab hujayralarining patologiyasi, ayniqsa, og'ir natijalarga olib keladi. Lekin samarali faoliyat, u qanday bo'lishidan qat'iy nazar, inson qarishining oldini oladi. Samarali psixik moslashish mikroijtimoiy ta'sirlar bilan uzviy bog'liqdir. Shuningdek, muayyan muhit yoki sharoit omillarining tahlili ham moslashish hodisasi bilan uzviy bog'liqdir.

Har bir shaxs butun hayoti davomida ijtimoiy muhit ta'sirida ijtimoiylashib boradi va o'z faolligini namoyon qiladi. Inson faolligining o'ziga xosligi shundaki, u muttasil boshqa odamlar yoki o'zi yaratgan narsalar bilan o'zaro munosabatda bo'ladi. Ular o'rtasidagi bu munosabatlarni muvofiqlashtiruvchi tabiiy qonunlardan tashqari, ijtimoiy hayotda tez-tez uchrab turuvchi axloqiy normalarning qat'iy qoidalar shaklidagi qonunlari ham mavjud. U agressiyaga emotsiya, motiv yoki ko'rsatma sifatida emas, balki fe'l-atvor modeli sifatida qarashni taqozo etadi.

Ma'lumki, har bir fuqaro o'z shaxsiy nuqtai nazari, qarashlari, ma'naviy-ma'rifiy, axloqiy-ruhiy imkoniyatlari doirasidagina faoliyat ko'rsatadi, o'z olami hududida yashaydi va tashqi olamga o'z aqli doirasida munosabat bildiradi. Har bir individ mustaqil inson sifatida tabiiy-biologik kamolotidan va ruhiy ehtiyojidan kelib chiqib, o'ziga mos axborotni qabul qiladi, tahlil etadi. Mushohada va tahlillar asosida shaxsiy xulosasiga ega bo'ladi. Natijada mazkur shaxs u yoki bu tarzdagi nuqtai nazarini shakllantiradi.

Xulosa. Demak, har qanday axborotning mazmuni, mohiyati, ta'sir etish darajasi, jamiyatga foydali yoki zararliligi, kishini ezgulikka yoki yovuzlikka da'vat etishi bilan shaxs, jamiyat, davlat mutanosibligiga ijobiy yoki salbiy ta'sir etadi. Ana shu jihatdan qaraganda, voyaga etmagan yoshlarni axborot xurujlaridan asrashishlarida psixologik xavfsizlikning roli yana ham oshadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Abdullaeva B.S. Bo'lajak o'qituvchilar o'quv-ilmiy faoliyati motivatsiyasining psixofizologik determinantlari: Monografiya. –T.: «Bookmany print» nashriyoti, 2021 y. – 162 b.
2. Nishonova Z.T. Mustaqil ijodiy fikrlashni shakllantirishning psixologik asoslari: Psix.f. dok. dis. - T., 2005.- 391 b.
3. Ганжиев Ф.Ф., Қодирова М.Д. Мақтабгача та'лим муассасаси тарбияланувчилари ијтимоу-психологик мослашувининг озига хос хусусиятлари. //Педагогик маҳорат. Илмий журнал. – Бухоро. 2020.№2. – Б. 109-111. (19.00.00. №7).
4. Ганжиев Ф.Ф., Тўлаев Ҳ.О. Researching the scope of the professional competence within activities. // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science. Impact Factor ICV = 6. 630 Philadelphia, USA. 2019. –Б. 388-391.
5. ГАНЖИЕВ Ф.Ф., Қосимова С.Б. Heads Of Competence In Psychologically School Education. International journal of scientific & Technology research volume 9, issue. 2020. -Б. 2787-2789.
6. Ganjiev F.F. The basis of social and psychological adaptation of children in the conditions of preschool education. Bulletin of integrative psychology. Journal for

psychologists, 59-64.

7. Begmatov R.O. Talabalarda tajovuzkorlik hissi namoyon bo'lishining psixologik xususiyatlari. Avtoreferat. Buxoro – 2023. B. 3-41.

8. Ганжиев Ф.Ф. Особенности психологической защиты человека в экстремальной ситуации. Лазаревские чтения Лики традиционной культуры в, 2018. С. 117-118.

9. Кулатова С.Ю. Вояга етмаганларда ахборот-психологик хавфсизлигини таъминлашнинг шахс хусусиятлари. Avtoreferat. Тошкент – 2022. Б. 3-41.

Абилова Гавхар Уринбековна
исследователь Навоийского государственного
педагогического института

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ИНФОРМАЦИОННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ ПРИ ОРГАНИЗАЦИИ ВЕБИНАРОВ

Аннотация В данной статье рассмотрены педагогические возможности информационной образовательной среды при организации вебинаров, а также педагогические возможности образовательной среды при организации вебинаров. Информационные и коммуникационные технологии заключаются в том, что новизна и оригинальность технологий с точки зрения человеческого развития проникают во все их сферы, что делает их доступными для неограниченного пространства и целей. Сообщается, что подобные информационно-коммуникационные технологии позволяют преодолевать препятствия в процессе развития человечества с огромным эффектом, которого раньше не было в трех направлениях.

Ключевые слова: вебинар, докладчик, материал, аудитория, общение, индивидуальное и групповое консультирование, электронные библиотеки, сайты, система образования, электронные сети, инновации, традиционные методы.

VEBINARLARNI TASHKIL QILISHDA AXBOROT TA'LIM MUHITINING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Аннотация: Ushbu maqolada vebinarlarni tashkil qilishda axborot ta'lim muhitining pedagogik imkoniyatlari hamda vebinarlarni tashkil etishda ta'lim muhitining pedagogik imkoniyatlari o'rganilgan. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarning yangiligi va o'ziga xosligi insoniyat rivojlanishi nuqtai nazaridan barcha sohalariga kirib borishi, ulardan cheklanmagan joylar va maqsadlarda foydalanish mumkinligidan iborat. Shu kabi axborot-kommunikatsiya texnologiyalari uch yo'nalishda ilgari bo'lmagan juda katta samara bilan insoniyat rivojlanishi jarayonidagi to'siqlarni yengib o'tish imkon berishi haqida ma'lumot berilgan.

Калит so'zlar: vebinar, ma'ruzachi, material, auditoriya, muloqot, individual va guruh maslahati, elektron kutubxonalar, saytlar, ta'lim tizimi, elektron tarmoqlar, innovatsiyalar, an'anaviy usullar.

PEDAGOGICAL POSSIBILITIES OF THE INFORMATION EDUCATIONAL ENVIRONMENT IN THE ORGANIZATION OF WEBINARS

Abstract. This article discusses the pedagogical possibilities of the information educational environment in the organization of webinars, as well as the pedagogical possibilities of the educational environment in the organization of webinars. Information and communication technologies consist in the fact that the novelty and originality of technologies from the point of view of human development penetrate into all their spheres, which makes them available for unlimited space and purposes. It is reported that such information and communication technologies make it possible to overcome obstacles in the process of human development with a huge effect, which was not previously in three directions.

Key words: webinar, speaker, material, audience, communication, individual and group counseling, electronic libraries, websites, education system, electronic networks, innovations, traditional methods.

Введение. Само слово "вебинар" пришло в русский язык из английского. В оригинале "webinar" – слияние двух английских слов "web" и "seminar", что очень точно описывает суть любого вебинара - семинар в сети интернет.

Вебинары – это семинары в онлайн-режиме, не требующие личного присутствия слушателей в аудитории. Все, что необходимо – стабильное подключение к сети интернет. Вебинары по своей сути мало чем отличаются от лекций: докладчик готовит материалы, слайды и иные наглядные пособия; взаимодействует с аудиторией, отвечая на вопросы и помогая лучше усвоить информацию.

Для тех, кто постоянно совершенствует профессионализм, осваивает новые горизонты, вебинар - возможность обучиться не выходя из дома, получать концентрированную информацию, качественный материал из первых рук, независимо от географического местонахождения, в режиме онлайн. Во время лекции студент обеспечен качественной и оперативной обратной связью, благодаря чему информация усваивается активнее и эффективнее.

Формат обучающих вебинаров предполагает: использование наглядных материалов, методических пособий, нередко даже выполнение и проверку домашних работ, экзамены с выдачей соответствующих сертификатов. Это мало чем отличается от академического образования – разве что, не приходится ходить на лекции и выезжать на сессии.

Подготовка вебинара. Без предварительной тщательной подготовки качественно провести вебинар входят: не получится. В подготовку сбор материалов по теме; написание контента – хотя бы тезисно; разработка слайдов и иных пособий.

Но начинать, конечно, следует с плана мероприятия. Если вебинар предполагает участие нескольких спикеров, необходимо пригласить соведущих заранее и обязательно скоординировать действия. В роли соведущих могут выступать как эксперты в заявленной теме, так и люди без регалий и официальных званий, имеющие в ней опыт и готовы им делиться.

Анализ. Вебинаром называют онлайн-семинар, который организован путем использования web-технологий. Проводится он в режиме прямого эфира, предусматривает взаимодействие между участниками двух сторон. Ведущим вебинара является преподаватель, роль которого заключается в предоставлении информации. Также при необходимости он дает ответы на возникшие вопросы. Второй стороной или слушателями выступают ученики – аудитория может состоять из 2-х и более человек.

В учебном процессе функции вебинара и обычного урока схожи:
обучающая (предоставление и объяснение слушателям учебного материала);
консультативная (любой ученик может задать вопрос в чате);
контролирующая (интерактивный опрос или голосование).

Для проведения вебинаров существуют разные платформы, которые позволяют не только прочитать лекцию, но и выполнить опрос, демонстрацию графического контента, совместную работу с учениками. Сочетание всех возможностей гарантирует решение разнообразных дидактических задач.

К плюсам использования данной формы образовательного процесса относят:

- ✓ возможность проведения обучения на удаленном расстоянии, что удобно для педагогов и детей, которые по определенным причинам не могут присутствовать в учебном заведении;
- ✓ наличие незамедлительной обратной связи – в любой момент преподаватель может проконсультировать слушателя по интересующему вопросу;
- ✓ педагогу проще использовать целый спектр технического обеспечения для проведения урока;

- ✓ комфортные условия обучения (просмотреть вебинар можно в любом месте);
- ✓ экономия средств и времени;

Не всем детям легко самостоятельно изучать учебный материал, который преподаватель просто высылает на почту. Вебинары стирают обезличенность обучения и делают дистанционный процесс более приближенным к очной форме, что помогает многим ученикам существенно повысить свою успеваемость. Также при необходимости ребенок может в любое время просмотреть запись урока.

Виды вебинаров:

По своей организации вебинары делят на следующие виды:

- обучающий – в форме лекции, на которой показывают презентацию материала по конкретной теме, включает несколько опросов в течение занятия;
- инструктаж – тренинг по особенностям и правилам выполнения лабораторных работ;
- опрос – семинар проводят с целью получения у учеников устных ответов на вопросы по темам, изученным ранее;
- практическое занятие – на данном вебинаре педагог показывает детям, как правильно выполнять задания по выбранной дисциплине;
- коммуникативный (консультация) – индивидуальное или групповое общение с учениками по интересующим их вопросам.

Рекомендации педагогам.

При подготовке вебинара эксперты рекомендуют соблюдать некоторые нюансы:

Время проведения урока не должно превышать стандартную продолжительность очного занятия. Преподаваемая информация должна быть рассчитана именно на такой период, чтобы не спровоцировать перегрузку у учеников.

Темы для вебинаров преподаватель должен выбирать исходя из учебной программы и рекомендаций по выполнению индивидуальных заданий. Проведение онлайн урока на стороннюю тему должно быть согласовано с руководством образовательного учреждения.

Во время проведения вебинара педагог должен обязательно выделить ключевые проблемные моменты темы. Также в конце урока рекомендуется выделить типичные ошибки учеников при выполнении практических и контрольных работ.

Перед аудиовизуальным контактом педагогу важно проконтролировать свой внешний вид. Важно настроиться на позитивное общение, поэтому лучше начинать урок с улыбки.

Не стоит сразу начинать тему урока. Особенно это правило касается первого вебинара. На первом слайде преподаватель может разместить информацию о себе. Далее можно перейти к вводно-мотивационному этапу. В нем педагогу необходимо рассказать, почему данная тема важна. Для повышения мотивации к участию в вебинаре часто используют тематические иллюстрации.

При проведении онлайн урока старайтесь держать визуальный контакт с аудиторией, а не смотреть только на клавиатуру или экран. У слушателей при этом возникает впечатление, что от них «прячут глаза». В психологическом контексте такое поведение расценивается как неискренность. Постарайтесь хотя бы периодически направлять взгляд на видеокамеру и задавать вопросы по типу «Все ли вам понятно?», «Хорошо меня слышно?».

После объяснения определенного момента темы нужно подождать, пока ученики напишут вопросы в чате. Не все обладают быстрой скоростью печатания, поэтому допустимо уточнить, все ли успели написать вопросы.

Чтобы оформить презентацию, часто используют PowerPoint. Изучить правила работы с данной программой и методику создания электронных лекций можно в специальном онлайн пособии, также данная информация представлена на разных сайтах.

Вебинар не должен представлять собой монотонное зачитывание материала, как часто происходит на лекциях. Преподавателю нужно выбрать познавательные слайды и комментировать их, делая упор на проблемах, возникающих при непонимании материала. В процессе занятия детей необходимо вовлекать в него с помощью различных вопросов по увиденному.

Когда идет трансляция слайдов, лучше отключать видеокамеру. Это экономит трафик слушателей.

Перед первым онлайн уроком учеников нужно научить безбоязненно общаться в чате. Для этого допустимо провести небольшой опрос на отвлеченную тему, а затем педагог должен прокомментировать его результаты.

Если во время подачи материала приходится растянуть окно презентации на весь экран, то оно скроет чат вопросов. По окончании обсуждения обязательно нужно вернуть стандартную форму вебинара.

Чтобы ученики смогли сохранить важные слайды, предложите им сделать скриншоты и разместить их в вордовском документе. Оптимальным вариантом будет создание электронного конспекта по каждой дисциплине.

В заключительной части вебинара должен подвести итог путем повторения главных вопросов, поставленных в начале занятия, и дачи на них ответов. Также для лучшего усвоения материала рекомендуется выдать одно или несколько задания по ключевым моментам темы.

Педагогу не стоит забывать, что перед вебинаром лучше все материалы дополнительно просмотреть. Это позволит выявить возможные недочеты или нестыковки, возникшие при создании презентации.

Недостатки. В отличие от стандартной формы обучения педагогу придется затратить больше времени на подготовку к занятию. Кроме поиска нужного материала ему предстоит разобраться в особенностях создания презентаций и других нюансах работы на конкретной платформе, адаптировать учебный курс к интерактивному варианту преподавания.

Не все люди могут самостоятельно быстро освоить подходящий вариант программного обеспечения для проведения вебинаров. Некоторым приходится обращаться к специалистам, чтобы разобраться во всех вопросах.

Также первое время учителя, привыкшие к стандартному образовательному процессу, не могут вести онлайн лекцию без присущей им эмоциональности. Педагогам приходится адаптироваться совместно с учениками, поэтому они не всегда чувствуют себя комфортно.

Заключение. Некоторые преподаватели считают, что вебинар ограничивает связь с учениками, так как нет визуального контакта. При этом все приходит с опытом. Желание обучиться новым технологиям позволит за короткий период преобразить вашу лекцию в живое занятие.

Использованная литература

1. Бережнова Е.В. Университетская лекция и ее роль в повышении качества магистерских диссертаций // Педагогическое образование в России. 2015. №1. С. 16–21.
2. Воевода Е.В. Использование мультимедиа технологий в профессиональной языковой подготовке специалиста-международника. Монография. М.: МГУП, 2009. 146 с.
3. Калинина С.Д. Предпосылки использования дистанционных образовательных технологий в системе высшего профессионального образования // Педагогическое образование в России. 2015. №1. С. 11–15.
4. Педагогические технологии дистанционного обучения. Под ред. Е.С.Полат. М.: Академия, 2008. 400 с.

5. Раицкая Л.К. Учебно-познавательная деятельность студентов в информационно-образовательной среде Интернет. Учебно-методическое пособие. М.: МГОУ, 2012. 144 с.
6. Сайт E-SOFT Development. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: [http://www.web-learn.ru/biblioteka-online/52-вебинар-\(webinar\)](http://www.web-learn.ru/biblioteka-online/52-вебинар-(webinar)). Дата обращения 22.02.2015.
7. Форсайт «Образование-2030». – Режим доступа: http://www.slideshare.net/asi_mp/2013-931?utm_source=slideshow02&utm_medium=email&utm_campaign=share_slideshow_loggedout Дата обращения: 21.02.2015.
8. Фролов Ю.В. Подготовка и проведение вебинаров. Учебно-методическое пособие для преподавателей, студентов и слушателей системы повышения квалификации. М.: МГПУ, 2011. 30 с.

Тажиббаев Шохрух Максудович

Бухарский государственный университет, исследователь

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ПАТОФИЗИОЛОГИЧЕСКИХ РАССТРОЙСТВ У ПЕДАГОГОВ КАК ПОСЛЕДСТВИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО СТРЕССА

Аннотация. Эта статья предоставляет всесторонний анализ основных проявлений патофизиологических расстройств, обусловленных профессиональным стрессом среди педагогов. Она рассматривает негативные последствия этого стресса для различных систем организма, включая сердечно-сосудистую, эндокринную, иммунную и центральную нервную системы. Учитывая эти эффекты, подчеркивается важность решения и смягчения профессионального стресса для обеспечения здоровья и благополучия педагогов.

Ключевые слова: патофизиология, сердечно-сосудистая система, эндокринная система, патология, эндокринная система, профессиональный стресс, кортизол, апатия, депрессия, стресс, суицид.

PEDAGOKLARDA KABIY STRESS OQIBATIDA PATOFIZIOLOGIK HOLATLARNING VUJUDGA KELISHI

Аннотация. Ushbu maqolada o'qituvchilar o'rtasida kasbiy stress tufayli yuzaga keladigan patofiziologik kasalliklarning asosiy ko'rinishlari har tomonlama tahlil qilinadi. U ushbu stressning turli tana tizimlariga, jumladan, yurak-qon tomir, endokrin, immun va markaziy asab tizimlariga salbiy ta'sirini ko'rib chiqadi. Ushbu ta'sirlarni hisobga olgan holda, o'qituvchilarning salomatligi va farovonligini ta'minlash uchun kasbiy stressni bartaraf etish va yumshatish muhimligi ta'kidlanadi.

Tayanch iboralar. patofiziologiya, yurak-qon tomir tizimi, endokrin tizim, patologiya, endokrin tizim, kasbiy stress, kortizol, apatiya, depressiya, stress, o'z joniga qasd qilish.

THE DEVELOPMENT OF PATHOPHYSIOLOGICAL DISORDERS IN EDUCATORS AS A CONSEQUENCE OF PROFESSIONAL STRESS

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the primary manifestations of pathophysiological disorders stemming from professional stress among educators. It delves into the adverse effects of this stress on various bodily systems, including the cardiovascular, endocrine, immune, and central nervous systems. By highlighting these effects, the article sheds light on the importance of addressing and mitigating professional stress to safeguard the health and well-being of educators.

Key words: pathophysiology, cardiovascular system, endocrine system, pathology, endocrine system, professional stress, cortisol, apathy, depression, stress, suicide

Введение. В современном обществе проблема профессионального стресса среди педагогов стала глобальной, вызвана ростом нагрузки, постоянным давлением со стороны общества и родителей, нестабильностью в системе образования, повышением требований к результатам обучения, высокий уровень тревожности, депрессии, постоянное чувство нехватки времени и из-за неспособность справиться со всеми задачами. Эти факторы создают атмосферу напряжения и тревоги, способствуя развитию хронического стресса у педагогов. Постоянное состояние стресса у педагогов увеличивает риск развития психологических проблем, таких как депрессия, тревожные расстройства, выгорание и другие психосоматические заболевания. В результате возникает растущая обеспокоенность тем, как профессиональный стресс может влиять

на здоровье педагогов, включая патофизиологические изменения. Патофизиология профессионального стресса обращает внимание на более конкретные физиологические изменения и патологические процессы, которые могут быть вызваны или усугублены под воздействием стресса на рабочем месте. Взаимоотношение между патофизиологией и профессиональным стрессом является двунаправленным, где каждый из них может оказывать влияние друг на друга.

Обзор литературы. Изначально термин "патофизиология" образован от слов "патология" и "физиология", которые в свою очередь происходят от греческих слов: pathos – страдание, расстройство, physis – базис, сущность, logos – учение. Поэтому патофизиология в переводе означает учение о сущности возникающих в организме расстройств (нарушений) [1]. Слово "патология" было предложено древнегреческим ученым Аристотелем, а затем в медицину оно было введено французским врачом Жаном Фернелем, который написал первый учебник по изучению болезней. Первый трактат о медицинской патологии был опубликован в 1758 году. Также исследования патофизиологических расстройств профессионального стресса были проведены различными учеными из различных стран. Среди зарубежных исследователей можно выделить Роберта Сапольски из университет Стэнфорда, США, специалиста по стрессу и его воздействию на организм, Соню Люпшен исследующую влияние стресса на психическое и физическое здоровье, а также Кэри Купера (Университет Манчестера, Великобритания), который изучает связь между стрессом, здоровьем и производительностью. В Европе в этой области работали Вольфганг Линден (Университет Британской Колумбии, Канада / Университет Психологии, Швейцария), Сабина Соннтаг (Университет Мангейма, Германия) и Торес Теорелл (Каролинский институт, Швеция). В России вопросы, связанные со стрессом и его последствиями, исследовались такими учеными, как Елена Ивановна Рыженко (НИИ труда РАМН), Андрей Леонидович Куриленко (Институт общественного здоровья и развития Луганского государственного медицинского университета) и Андрей Анатольевич Левин (Институт нейрохирургии имени академика Н.Н.Бурденко РАМН). В Средней Азии на тему стресса и психических расстройств работала Наргиза Алтынбековна Джумабаева (Научно-исследовательский институт психиатрии, наркологии и токсикологии Кыргызской Республики).

Методология. Профессиональный стресс может быть как причиной патофизиологии, так и следствием патологических состояний, вызванных стрессом. Патофизиология и профессиональный стресс связаны через различные механизмы воздействия на организм, такие как изменения в иммунной системе, сердечно-сосудистой системе, пищеварительной системе, психическом здоровье и обмене веществ. Понимание этих связей позволяет более глубоко изучать механизмы развития различных заболеваний.

Исходя из информации, предоставленной Всемирной организацией здравоохранения в январе 2015 года, заболевания сердечно-сосудистой системы по-прежнему остаются главной причиной смертности во всем мире. Основными факторами, влияющими на риск развития подобных заболеваний, традиционно считаются часто повторяющиеся острые и хронические стрессы, снижение физической активности человека, неправильное питание, курение и злоупотребление алкоголем. Между тревожно-депрессивными расстройствами и сердечно-сосудистыми заболеваниями существует тесная взаимосвязь. С одной стороны, психические расстройства способствуют возникновению заболеваний сердца представляют собой источник, тревоги и депрессии. Тяжелый стресс может являться причиной следующих болезней:

➤ **артериальная гипертензия** - это состояние, при котором давление в артериях повышено. Стресс может способствовать увеличению артериального давления из-за активации симпатической нервной системы. По последним данным гипертензия есть уже у 43% взрослых, и болезнь быстро молодеет [2].

➤ **инфаркт миокард** - это состояние, при котором происходит прерывание поступления крови к части сердечной мышцы, что приводит к ее некрозу. Стресс может быть одним из факторов, способствующих развитию инфаркта из-за повышения уровня адреналина и норадреналина в крови.

➤ **синдром разбитого сердца** - это временное нарушение работы сердца, которое часто возникает после сильного стресса или травмы.

➤ **кардиомиопатия** - это сердечная патология, характеризующаяся поражением миокарда (мышечного, срединно-расположенного слоя сердца). При заболевании отмечается нарушение циркуляции крови по всему организму, что негативно отражается на его функционировании и провоцирует угрозу для жизни человека.

➤ **ишемическая болезнь сердца** - это состояние, при котором поступление крови в сердце ограничено из-за сужения или блокировки артерий. ИБС занимает лидирующее место по причине смертности во всем мире. Согласно прогнозам экспертов, к 2030 году более 23 миллионов человек могут стать жертвами сердечно-сосудистых заболеваний [3].

➤ **стенокардия** - это форма ишемической болезни сердца, при которой возникают приступы боли в области сердца из-за недостаточного кровоснабжения [4].

➤ **аритмия** - это нарушение ритма сердечных сокращений. Стресс может быть одной из причин возникновения аритмий из-за воздействия на автономную нервную систему и изменения уровня электролитов в организме.

Кроме этого органы и системы организма, ответственные за его нормальное функционирование, оказываются под угрозой в условиях стресса. Одним из основных объектов воздействия стресса является эндокринная система. Ключевые регуляторы организма, такие как гипоталамус, надпочечники, гипофиз и половые железы, подвергаются воздействию стресса, что может привести к нарушениям их работы [5]. В особенности стресс негативно влияет на активность щитовидной железы, чьи заболевания становятся все более распространенными по мнению врачей. К таким заболеваниям можно отнести следующие: Синдром Иценко-Кушинга [6] (повышение кортизола) которое вызывает утомление, нарушения сна, апатию, депрессию и риск суицида. Следующее это гипофизарная кахексия (недостаточность гипоталамуса и гипофиза) состояние снижения активности и проявление возможных нарушений памяти и интеллекта. Кроме того в результате нарушения эндокринной системы возникает сахарный диабет. Сахарный диабет - это хроническое заболевание, которое может привести к серьезным осложнениям и ухудшению качества жизни. Высокий уровень сахара в крови является основным фактором риска развития сердечно-сосудистых заболеваний, таких как инфаркт миокарда, инсульт, атеросклероз и гипертония [7]. Помимо этого, сахарный диабет может привести к повреждению почек и развитию хронической почечной недостаточности, требующей диализа или трансплантации. Также он способен вызывать повреждения нервов, что приводит к болям, онемению и язвам на конечностях, а также проблемам с зрением из-за повреждения сосудов глаз. Недостаточный контроль уровня сахара может привести к инфекциям, затруднению заживления ран, а также опасным состояниям, таким как гипогликемия и гипергликемия, которые могут иметь серьезные последствия, включая потерю сознания и даже смерть. По мимо это есть вероятность возникновения «акромегалия» (увеличение соматотропного гормона): которое сопровождается апатией, эйфорией и монотонным настроением. Также нарушение эндокринной системы вызывает «тиреотоксикоз» которое проявляется эмоциональными расстройствами, тревожностью и депрессией, «гипотиреоз» которое обуславливается возможными психическими расстройствами.

Так же важно сказать, что иммунная система непосредственно связана со стрессом. Психологическое напряжение и стресс отрицательно воздействует на правильное функционирование иммунной системы, делая организм более слабым и вызывая заболевания самой иммунной системы, такие как аутоиммунные заболевания, где иммунная система нападает на свои собственные клетки и ткани. Кроме того, уменьшение количества белка в организме, нарушение обмена веществ, заболеваний печени, а также инфекционные заболевания и различные опухоли могут возникнуть из-за ослабленного иммунитета. При нарушении иммунной системы могут возникать проблемы, такие как хронические заболевания дыхательных путей, пневмония, а также инфекции кожи и слизистых оболочек, вызванные бактериями или грибами. Эти симптомы могут указывать на то, что организм стал менее способен эффективно защищаться от внешних воздействий. Под действием длительного напряжения происходит увеличение выработки веществ, способствующих воспалению, что может вызвать хронические воспалительные состояния, такие как артрит, сердечные заболевания и диабет. Повышенный уровень воспаления также может ослабить защитные функции иммунной системы и увеличить вероятность инфекций [8]. Стресс отрицательно влияет на различные виды иммунных клеток, таких как лейкоциты и лимфоциты, что снижает способность организма бороться с инфекциями. Под влиянием сильных эмоций надпочечники начинают активно выделять кортизол, гормон стресса, который подавляет функции иммунной системы, усугубляя воспалительные процессы и нарушая работу Т-лимфоцитов, ответственных за борьбу с инфекциями. В периоды длительного стресса уменьшается производство антител, необходимых для борьбы с вирусами и бактериями, что способствует частым острым респираторным вирусным инфекциям. Важно отметить, что интенсивный стресс может спровоцировать выделение цитокинов. Цитокины - это сигнальные белки, важные для иммунной системы, которые регулируют воспалительные процессы, коммуникацию между иммунными клетками и ростом клеток. Интенсивный стресс активирует систему стресса в организме, что приводит к увеличению выработки цитокинов, таких как кортизол. Цитокины в больших количествах способны вызвать сильное воспаление, распространяющееся по органам и тканям такие как сепсис и тяжелые случаи респираторного синдрома, когда переактивированная иммунная система организма приводит к опасному уровню воспаления и осложнениям, угрожающим жизни. Еще одним фактором, подавляющим иммунную систему в периоды стресса, является снижение уровня NK-лимфоцитов, защищающих организм от раковых заболеваний. Эти NK-лимфоциты являются частью естественной иммунной системы и помогают обнаруживать и уничтожать аномальные или раковые клетки в организме человека. Когда их уровень снижается из-за стресса, это может создать благоприятную среду для развития рака, так как организм становится менее способным эффективно бороться с ним.

Так же важно отметить что нервная система человека затрагивается неврологическими расстройствами представляющую собой группу заболеваний. Они могут быть вызваны различными причинами, включая генетические факторы, травмы, инфекции и стресс. Под воздействием стресса организм выделяет большое количество гормонов стресса, что может привести к нарушениям работы нервной системы. Среди школьных педагогов неврологические расстройства особенно актуальны из-за повышенного уровня стресса, связанного с работой, с высокой нагрузкой, требованиями со стороны администрации что может привести к перегрузке нервной системы и развитию неврологических проблем. Неврологические расстройства могут проявляться различными симптомами, такими как головные боли, нарушения координации движений, потеря чувствительности и др [5]. Кроме этого из-за постоянного стресса есть риск возникновения других многих серьезных заболеваний таких как: мигрень – это хроническое неврологическое расстройство [5], характеризующееся рецидивирующими приступами головной боли, часто сопровождающимися тошнотой, рвотой и чувством

светобоязни и шумобоязни. Так же могут возникнуть невроты - это группа психических расстройств, которые могут проявляться различными симптомами, такими как тревожность, панические атаки, обсессивно-компульсивные расстройства и др. Стресс является основным фактором, способствующим развитию невротов, таких как генерализованное тревожное расстройство (ГТР). ГТР, хроническое психическое расстройство, характеризуется избыточной тревожностью, беспокойством и напряженностью, симптомы которого могут усиливаться под воздействием стресса [6]. Кроме этого паническое расстройство, еще одна форма тревожного расстройства, проявляется через внезапные и необоснованные панические атаки, сопровождаемые физиологическими симптомами, такими как сердцебиение, потливость и дрожь. Нарушения сна, такие как бессонница, синдром хронической боли, характеризующийся постоянными или периодическими болями в различных частях тела без очевидной физической причины [6], также может усугубляться под воздействием стресса.

Заключение. Изучение влияния профессионального стресса на педагогов показывает, что он может вызывать различные проблемы со здоровьем. Стресс может повлиять на гормональный баланс и привести к эндокринным расстройствам. Он также связан с сердечно-сосудистыми заболеваниями, нарушениями иммунной системы и проблемами с центральной нервной системой, такими как депрессия и тревога. Важно изучить эти связи и разработать способы управления стрессом для поддержания здоровья педагогов. Обеспечение педагогов необходимыми ресурсами для эффективного управления стрессом поможет им лучше справляться с вызовами своей профессии и сохранять здоровье на долгосрочной основе

Список использованной литературы:

1. Курс лекций по патофизиологии: учебное пособие для студентов медицинских вузов: в 4-х ч. / Ю.Ю. Бяловский [и др.]; под ред. Ю.Ю. Бяловского, В.В. Давыдова – Рязань, 2018. – Ч. Стр-6.
2. М18 Психосоматика и эндокринные заболевания. Зачем тебе болеть? — СПб.: БХВПетербург, 2005. — 160 с: ил.
3. Гаврилов Ю.В., Корнева Е.А. Взаимодействие нервной и иммунной систем при стресс // Мед.акад.журн.2009. Т.9.№1. С 11-27. ГУ "Научно-исследовательский институт экспериментальной медицины РАМН", Санкт-Петербург. Стр-11
4. Wöber C, Wöber-Bingöl Ç, Uluduz D, et al. Undifferentiated headache: broadening the approach to headache in children and adolescents, with supporting evidence from a nationwide school-based cross-sectional survey in Turkey. J Headache Pain 2018;19:18.
5. Хадарцев А.А., Токарев А.Р. Профессиональный стресс (механизмы развития, диагностика и коррекция проявлений): монография. Тула: Издательство ТулГУ, 2020. 192 с
6. Курс лекций по патофизиологии: учебное пособие для студентов медицинских вузов: в 4-х ч. / Ю.Ю. Бяловский [и др.]; под ред. Ю.Ю. Бяловского, В.В. Давыдова – Рязань, 2018. – Ч. 1. – 261 с.

Rajabova Go'zal Zarifovna

Buxoro davlat universiteti erkin tadqiqotchisi

FOLKLOR AN'ANALARI ASOSIDA BOLA SHAXSINI SHAKLLANISHINING PEDAGOGIK DETERMINANTLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada folklor an'analar asosida bola shaxsini shakllantirish bilan bog'liq pedagogik bilimlar, bola shaxsini shakllantirishda folklor an'analarni o'rni borasida xorij hamda o'zbek olimlarining qarashlari borasida so'z boradi. Folklor an'analar asosida bola shaxsida qanday ijobiy o'zgarishlar paydo bo'lishi qanday usullar yordamida aniqlash mumkinligi borasida so'z yuritilgan. Bundan tashqari bola shaxsini shakllanishida ta'sir qiladigan tashqi omillarning ta'siri haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: folklor, bola, she'r, musiqa, pedagogika, psixologiya, adabiyotshunoslik, san'atshunoslik, ezgulik, yovuzlik, donolik, botirlik, kamtarlik, adolatlilik, baxt, do'stlik, shafqatlilik, burch, ayb.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ РЕБЁНКА НА ОСНОВЕ ФОЛЬКЛОРНЫХ ТРАДИЦИЙ

Аннотация. В данной статье рассматриваются педагогические знания, связанные с формированием личности ребенка на основе фольклорных традиций, взгляды зарубежных и узбекских ученых на роль фольклорных традиций в формировании личности ребенка. В фольклоре говорится о том, какие положительные изменения в личности ребенка можно выявить с помощью методов, основанных на традициях. Далее идет речь о влиянии внешних факторов, влияющих на формирование личности ребенка.

Ключевые слова: фольклор, ребёнок, поэзия, музыка, педагогика, психология, литературоведение, искусствоведение, добро, зло, мудрость, храбрость, смирение, справедливость, счастье, дружба, доброта, долг, вина.

PEDAGOGICAL DETERMINANTS OF THE FORMATION OF A CHILD'S PERSONALITY ON THE BASIS OF FOLKLORE TRADITIONS

Abstract. This article will talk about pedagogical knowledge related to the formation of a child's personality on the basis of folklore traditions, the role of folklore traditions in the formation of a child's personality in the field of foreign and Uzbek scientists' views. Folkloric traditions have been concerned with the methods by which positive changes in a child's personality can be determined. It also talks about the influence of external factors that affect the formation of the personality of the child.

Key words: folklore, child, poetry, music, pedagogy, psychology, literary criticism, art criticism, good, evil, wisdom, courage, humility, justice, happiness, friendship, kindness, duty, guilt.

Kirish. Yurtimizda ma'naviy yetuk, har tomonlama uyg'un va barkamol rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan, intellektual salohiyatga, chuqur bilim va zamonaviy dunyoqarashga ega, Vatanimizning taqdiri va kelajagi uchun ma'suliyatni o'z zimmasiga olishga qodir bo'lgan yosh avlodni tarbiyalab voyaga yetkazish uchun talay ishlar amalga oshirilmoqda. Bu borada folklor an'analari asosida bola shaxsini shakllantirishning ahamiyati beqiyos. Shuning uchun ham psixologiyaga oid ilmiy-ijodiy yangiliklarni, ayniqsa folklor an'analari asosida bola shaxsini shakllantirish borasida mashg'ulotlarni bugungi yoshlarning salohiyatiga mos zamonaviy talablar asosida tashkil qilish texnologiyasi o'rganish foydadan holi bo'lmaydi.

O'zbek xalqi folklor an'analari o'zining tarbiyaviy imkoniyatlari bilan boshqa xalq og'zaki ijodining turlariga nisbatan alohida jozibadorlik va ta'sirchanlik kasb etadi. Xalqimiz o'zining ijtimoiy, ma'naviy taraqqiyotining har bir bosqichida, uning turfa ko'rinishlari, urf-odat va marosimlariga atab juda ko'plab namunalarni yaratgan. Bu esa, uzoq o'tmishdan madaniy va ma'rifiy jihatdan o'ziga xos an'anaga aylanib kelgan xalq hayotining turli qirralarini badiiy estetik ifodasi sifatida, an'anaviylik asosida avlod-dan-avlodga o'tib, kishilar tarbiyasiga bevosita yoki bilvosita kuchli, badiiy-emotsional ta'sirini ko'rsatib kelgan.

Adabiyotlar tahlili. Respublikamiz ta'lim tizimida maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarda munosabatlar tizimini shakllantirish, maktabgacha ta'lim muassasalarida multimedia texnologiyalaridan foydalanishning ilmiy-metodik asoslari, katta maktabgacha yoshdagi bolalarda mehnatsevarlikni tarbiyalash masalalari bo'yicha F.A.Akramova, B.M.Botirov, F.F.Ganjyev, E.G'.G'oziyev, A.M.Jabborov, V.M.Karimova, Z.T.Nishonova, M.A.Norbosheva, A.M.Nazarov, N.A.Bahriyeva, M.M.Taydjanova, B.M.Umarov va boshqalarning tadqiqot ishlari amalga oshirilgan.

Bolalar adabiyotining ijodiy qonuniyati kattalar adabiyoti qonuniyatlaridan deyarli farq qilmaydi. Asosiy farq asarlarining kitobxonlarning yosh xususiyatlariga ko'ra tasniflanishidadir. Ayni shu jihatdan kichkintoylar adabiyoti kattalar adabiyotidan alohida ajralib turadi.

Bolalar adabiyoti tarbiyaga xizmat qilishiga ko'ra pedagogika fani yutuqlariga tayanadi. Ammo, asarlar tahlili, qahramonlar xarakter-xususiyatlarini baholashda adabiyotshunoslik va mantiq fanlar nuqtai nazaridan yondoshadi.

O'zbek bolalar adabiyotining shakllanish tarixini sho'ro mafkurasi tan olgan ijodkorlar va avvalo, Hamza Hakimzoda Niyoziy nomi bilan bog'lash an'anasi ana shunday qilib maydonga keldi. Shu sababli ham o'zbek bolalar adabiyoti revolyusiyadan ancha oldin tashkil topib, ma'lum traditsiyalarga ega bo'lganini e'tirof etgan professor H.Abdusamatov bu adabiyot shakllanishining ilk qadamlarini Hamza nomi bilan bog'laydi: Hamza boshchiligidagi progressiv kuchlar asosan dunyoviy ilmlar, estetik prinsiplar haqida jiddiy narsalar yozib, ularni asta-sekin bolalar ongiga singdirib borishni afzal ko'rdilar. Burjua hamda jadid adabiyoti vakillari esa, aksincha, o'quv darsliklari hamda bolalar uchun yoziladigan asarlar, asosan, ertaklar, yengil-yelpi hikoyalar, oldi-qochdi cho'pchaklar, diniy rivoyatlardan iborat bo'lishini qat'iy talab qilib, amaliy ishlarida ham shunga rioya qildilar, – deb yozadi u.

XX asr boshlarida A.Avloniy, Hamza, M.Abdurashidxonovlar ijodi misolida asosan ma'rifatparvarlik adabiyoti sifatida shakllangan o'zbek bolalar adabiyoti 20-yillar oxiri 30-yillar boshida o'sha davr muammolarining real tasviri orqali yangicha bosqichga ko'tarildi.

Bu davr adabiy jarayoniga Zafar Diyor, Sulton Jo'ra, Shukur Sa'dulla, Quddus Muhammadiy, Ilyos Muslim, G'ayraty kabi professional bolalar yozuvchilarining kirib kelishi bilan ajralib turadi. Necha- necha avlodlar tarbiyasiga xizmat qilgan Zafar Diyorning «Kitob mening do'stiman», «Sentyabr qo'shig'i»,

«Bog'chamiz», Sulton Jo'raning «A'lo» va «Yaxshining maqtovi», «Harflar paradi», «Tinish belgilarining majlisi», «Ikki baho», «Kimning xati chiroyli», «Mamatning kechirmishi» she'rlari shu davr mahsulidir.

30-yillar bolalar adabiyotining o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri G'.G'ulom, H.Olimjon, Oybek, Uyg'un kabi kattalar adabiyoti vakillarining ham kichkintoylar uchun barakali ijod qilishlari bilan bog'liq. Jumladan, G'.G'ulomning «O'rdak va Turg'un», «Bilib qo'yki, seni Vatan kutadi», «Shum bola», Oybekning «Temirchi Jo'ra», «Gulnor opa», «Zafar va Zahro», «Qonli barmoqlar» nomli asarlari bolalar adabiyotining shundan keyingi taraqqiyotiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

20-yillar o'zbek bolalar adabiyotida umumadabiyot singari «yangi hayot» tantanasini kuylash keng miqyosda yo'lga qo'yildi. 1932 yil V.K.P.B markaziy komitetining «Adabiy badiiy nashriyotlarni qayta tuzish haqida»gi qaroridan keyin barcha yozuvchilar yagona uyushmaga birlashdilar. Shu yillari G'.G'ulom

«Shum bola», «Turksib yo'llarida», «Nortojining kurak tishi», «Ahmad yomon bola emasku, ammo»,

«Tirilgan murda», «Ko'kan», «Yodgor», «Netay» kabi qissa va hikoyalarni, she'rlarni dostonlarini yaratdi. XX asrning 20-30 yillarida Ilyos Muslim, H.Olimjon, G'ayraty, Dorjiya Oppoqova, Zafar Diyor,

Sulton Jo'ra kabi shoir va yozuvchilar bolalarga bag'ishlab turli janrdagi asarlarni yaratishdi. Ularning ichida H.Olimjonning «Oygul bilan Baxtiyor», «Semurg' bilan Parizod» kabi ertak poemalari dunyo yuzini ko'rdi. Oybek esa «Temirchi Jo'ra», «Gulnor opa», «Baxtigul va Sog'indiq», «Zafar va Zahro» kabi asarlari bilan bolalar adbiyotining rivojiga munosib hissa qo'shdi.

XX asrning 30-yillarida Z.Diyor kichik yoshdagi bolalarga mo'ljallangan «Yashna Vatan»,

«Gunafsha» kabi ixcham misrali o'ynoqi she'rlarini yaratgan bo'lsa, Sulton Jo'ra «Tinish belgilarining majlisi», «Zangori gilam», «Kimning xati chiroyli», «Harflar paradi» kabi she'r va ertaklarida didaktik g'oyalarni ilgari surdi. Bir qo'lida qalam, bir qo'lida qilich bilan jangga otlangan S.Jo'ra urush yillarida ham, jang maydonlarida jon olib jon berish bilan birgalikda «Yovga o'lim», «Muhammad to'pchi» kabi asarlari bilan vatanparvarlik g'oyalarini targ'ib etdi.

Tahlil. Xozirgi kunda yoshlar tarbiyasi o'ta dolzarb masala bo'lib, u ta'lim – tarbiyada uzluksizlikni, qat'iylik va talabchanlikni, ishlashning zamonaviy va ta'sirchan uslub va vositalarini talab etadi. Chunki ma'naviyati kuchli bulmagan shaxsdan xech kachon yetuk, insonparvar, uz kasbini sevadigan xalqchil mutaxassis tayyorlab bulmaydi.

Buning uchun nimalarga e'tibor berish kerak.

- yoshlarning xar kungi o'qish va yashash sharoitining nazorati;
- yoshlarning kiyinish madaniyati, dars jarayonidagi, jamoa orasida va uyidagi odob-xulkinging nazorati;
- jamoatchilik ishlariga bulgan munosabatlari;
- ijtimoiy va foydali mexnatga jalb kilish va unga munosabatining nazorati;
- yoshlarning xayot tarzini e'tiborga olib ayrim olingan shaxsiy sifatlarni shakllantirish yoki yukotish;
- yashash sharoitiga mos tarzda ayrim sifatlarni shakllantirish yoki yukotish;
- ommaviy axborot va targibot vositalari;
- suxbatlar uyushtirish va uchrashuvlar tashkil etish;
- baxs- munozara tashkil etish va kurik – tanlovlar utkazish;
- akl-idrok bilan ish tutib,xamisha komillikka intilishni uktirish;
- ota-ona, el- yurtni kadriga yetish va xamisha unga sodik farzand bo'lib kolishni uqtirish;
- internet va internet tizimidan samarali foydalanishni yo'lga kuyish
- o'zaro munosabat normalari(maktab, oila va xokazo);
- tarbiyalanuvchining individual va shaxsiy jixatlari va xokazo;

Bu vazifalarni bajarish mas'uliyati bugungi barkamol avlod zimmasiga tushadi va bularning barchasi amalda to'g'ri tadbik kilinsa, yoshlar dunyokarashi kengayadi va ma'naviy – axloqiy yetuk inson bulishiga asos bula oladi.

Bolalarning ma'naviy-axloqiy tarbiyalanganligining qiyosiy darajasi

Bolalarning ma'naviy-axloqiy tarbiyalanganligi	Tajriba-sinov avvalida		Tajriba-sinovdan keyin	
	Nazorat guruhi – 60 bola		Tajriba guruhi – 60 bola	
	bola soni	Foiz hisobida	bola soni	Foiz hisobida
Har tomonlama tarbiyalangan	20	38%	30	50%
Nisbatan har tomonlama tarbiyalangan	25	23%	18	15%
Bir tomonlama	10	18%	4	20%
Sust rivojlangan	3	17%	5	8%
Salbiy xatti-harkatlarga ega	2	4%	3	7%

Ma'naviy tushunchalarning rivojlanganlik darajasini o'rganish uchun ularga quyidagi tushunchalarning ma'nosini tushuntirish va ularga misollar keltirish vazifasi berildi.

Ezgulik, yovuzlik, donolik, botirlik, kamtarlik, adolatlilik, baxt, do'stlik, shafqatlilik, burch, ayb.

Bolalarning har bir javobiga tushunchaning ma'nosini anglanganlikning to'liqligidan kelib chiqqan holda uch daraja baholandi.

1) birinchi daraja (+) – bola tushunchaga aniq va to'g'ri izoh beradi, to'g'ri misollar keltiradi.

2) ikkinchi daraja (–) – bola tushunchani izohlay olmaydi yoki tushunchaga mos kelmaydigan izohlar keltiradi, keltirgan misollari tushunchaning mohiyatiga mos emas.

3) uchinchi daraja (0) – javob berishdan bosh tortadi.

Natijalarni jadvalga kiritish jarayonida ularni matematik qayta ishlashga qulay shaklga keltirish uchun 1-chi darajani 1 ball, 2-chi darajani 2 ball va 3-chi darajani 3 ball ko'rishiga o'tkazib yozildi.

Demak xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ijodkorlik inson aql zakovatining barcha ijobiy sifatlarini o'ziga mujassamlashtirilgan yangilik yaratish bilan bog'liq bo'lgan alohida faollik va mustaqil faoliyat turi. Ijodiylik fan, texnika, madaniyat, san'at va ishlab chiqarish sohalarida namoyon bo'ladi. Ijodiylik muammosi xorij tadqiqotlarida keng doirada o'rganilgan. Bu asosan tafakkurdagi ijodiylik masalasida o'rganilgan. Ijodiylikni mustaqil muammo sifatida ajralib chiqishiga aqlning an'anaviy testlari va muammoning yechimi muvaffaqiyati o'rtasida bog'lanish yo'qligi haqida ma'lumot turki bo'lgan. Bu sifat mohiyatan aqlning berilgan vazifalarni hal qilishda tez va turli tarzdagi usullardan foydalanish qobiliyatiga bog'liqligini ifodalaydi. Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha ijodiylikning nimaligini tushuntirishning o'zi ijodiy harakatni talab qiladi. So'nggi tadqiqotlar mualliflaridan biri ijodiylikni qandaydir ahamiyati va yangi narsaga erishish deb, ya'ni boshqacha aytganda bu insonlarning dunyoni o'zgartirish uchun qilingan harakatlari sifatida ta'riflaydi. Ko'pincha muammolar ijodiylik jarayonining tarkibini turlicha talqin qiladilar. Unga ko'ra, ijodiylikni tafakkur atamalariga ifodalaydi, ijodiy tafakkurni “qiyinchiliklarni, muammolarni, ma'lumotdagi yetishmovchiliklarni, yetishmaydigan elementni, qandaydir kamchilikni his qilish sharoitida bu yetishmovchiliklarga taalluqli tahlil qilish va farazni ifodalash bu tahlil va farazlarni sanash hamda baholash, ularni qayta ko'rib chiqish, tekshirish va oxirida natijalarni umumlashtirish sharoitida ta'riflaydi”.

F.Barron ijodiylik mezoni sifatida sonli va simvolli belgilarni ko'rsatadi. Ijodiylikni o'z-o'zidan harakatda davom etadigan ichki jarayon sifatida ta'riflaydi, mahsulotning yo'qligi, ijodiylikning mavjud emasligidan dalolat beradi, deb ta'kidlaydi. Ijodiylik jarayoni turli xil yo'l bilan yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ichki g'ayratni talab qiladi. Ijodiy jarayonning har bir bosqichida an'anaviy va yangi narsa o'rganishdagi nizo, fikrda turli usul bilan hal qilish

yoki butun jamiyat ichidagi mahsuldorlikni tashkil etishning yuqoriroq darajasida intilish o'rtasida yaratilishi mumkin. Ijodiy jarayonning har bir bosqichida an'anaviy va yangi narsa o'rganishidagi nizo, fikrda turli usul bilan hal qilish yoki taklif etilgan mahsulotni, u noaniqlik va individuallik yoki butun jamiyat ichidagi mahsuldorlikni va tashkil etishning yuqoriroq darajasida intilish o'rtasida yaratilishi mumkin.

Kichik maktab yoshi davrida ijodkorlik imkoniyatini o'rganish maqsadida Ye.Tunikning "Shaxs ijodkorligini 4 yo'nalishini aniqlovchi metodikasi"dan foydalanildi. Mazkur metodikaning maqsadi shaxs ijodkorligini, bilimga qiziquvchanlik, tasavvur, murakkablik va tavakkalchilikka moyillik kabi ko'rinishlarini namoyon bo'lish darajasini aniqlashdan iborat.

Shaxs ijodkorligining 4 yo'nalishini aniqlashga qaratilgan metodika sinaluvchilar guruhida o'tkazilib natijalar miqdor va sifat jihatidan tahlil qilindi.

Bugungi kunda qudratli qurol bo'lgan adabiyotdan keng foydalanmay turib, yangi jamiyat quruvchisini har tomonlama yetuk inson qilib tarbiyalash mumkin emas. Shu sababli magistrantimiz tomonidan tayyorlangan tadqiqotda bu dolzarb mavzu ilgari surilgan bo'lib, bolalar kitobxonligi bolalarning pedagogik-psixologik xususiyatlariga ko'ra quyidagicha guruhlarga ajratilgan:

- Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar kitobxonligi (2 yoshdan 7 yoshgacha)
- Maktab yoshidagi kichik bolalar kitobxonligi (7 yoshdan 10-12 yoshgacha).
- O'rta va katta yoshdagi bolalar kitobxonligi (13-14 yoshdan 15-17 yoshgacha);

Kichik maktab yoshi davrida ijodkorlik imkoniyatini o'rganish maqsadida Ye. Tunikning "Shaxs ijodkorligini 4 yo'nalishini aniqlovchi metodikasi"dan foydalanilgan, ushbu metodika sinaluvchilar guruhida o'tkazilib, natijalar miqdor va sifat jihatidan tahlil qilingan.

Ushbu bobda "Bola shaxsini folklor an'analari asosida shallantirishning namoyon bo'lishi, ijtimoiy-psixologik xususiyatlari" ilmiy jihatdan asoslab berildiki, bu o'quv mashg'ulotlarida nazariy ma'lumot sifatida foydalanish imkonini bergan, shuningdek, bobda "Bola shaxsini folklor an'analari asosida shallantirishning yoshga bog'liq jihatlari" to'g'risidagi ilmiy bilimlar mazmuni va mohiyati, nazariy va amaliy jihatdan asoslab berilganligi undan tasviriy faoliyat va adabiyot fanlarini o'qitishda foydalanish imkonini yaratib beradi;

"Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"da shaxsni rivojlantirishga berilgan juda katta e'tiborning boisi shundaki, faqat shaxsning kamoloti uning intellektual zakovatigina jamiyat taraqqiyotining omili bo'la oladi. Shaxsdagi intellektual zakovat, ijodiylik yaxshi tashkil etilgan ta'lim-tarbiya jarayonidagina uyg'onishi, taraqqiy etishi va shaxs kamolotini ta'minlashi mumkin. Har bir pedagog bolalarning ijodiy imkoniyatlarini maksimal ishga solish yo'lini izlab topishi lozim. Chunki, bolaning aniq bir kasb-korga yoki mutaxassislikka qiziqishi, ma'lum ijodiyot bilan bandligi barcha o'quv jarayonini qamrab ola olmaydi. Har bir ijtimoiy jamiyatda tarbiyaning maqsad va vazifalari, axloq me'yorlari, madaniy boyliklar, jamiyat a'zolarining didi, axloqiy qarashlari, dunyoqarashlari, e'tiqodlari o'zgarib boradi va ular tarbiya vositasida bolalar ongiga singdirilib boriladi.

"Folklor an'analari asosida bola shaxsini shakllantirishning psixologik mexanizmlari" mavzusi bo'yicha magistr darajasini olish uchun yozilgan tadqiqot ishni bajarish davomida to'plangan ma'lumotlar, olingan natijalar quyidagi **xulosa** bandlarini shakllantirish imkonini berdi:

1. Tadqiqot ishida bola shaxsini folklor an'analari asosida shakllantirishning ilmiy-nazariy muammolari, maqsad va vazifalari, uslubiy-amaliy jihatlari atroflicha asoslab berildi.
2. Ushbu tadqiqot ish shunisi bilan ahamiyatliki, bola shaxsini folklor an'analari asosida shakllantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari, amaliy usul va vositalari aniqlandi.
3. Tadqiqotda bola shaxsini folklor an'analari asosida rivojlantirish to'g'risidagi chet el, rus va o'zbek psixologlarining nazariy qarashlari asoslab berildi.
4. Ishda bola shaxsini folklor an'analari asosida rivojlantirishga oid mashqlar ishlab chiqildi.

5. Bola shaxsini folklor an'analari asosida rivojlantirishni to'g'ri yo'lga qo'yish uchun bolalar ijodiy faoliyatini amalga oshiruvchi tadbirlarni belgilab ularni ikki guruhga ajratildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning 2017-yil 22-dekabrda Oliy Majlisga murojaatnomasi. – Xalq so'zi, 2017-yil 23-dekabr.- №258(6952)
2. Mirziyoev Sh.M. Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 3-avgust kuni mamlakatimiz ijodkor ziyolilari vakillari bilan o'tkazgan uchrashuvida s o'zlagan nutqidan.
3. Nishonova Z.T. Ijodiy mustaqil fikrni tarbiyalashda o'qituvchining rolini yanada oshirish // Ta'lim va tarbiya. – 2001. -№1-2 . -B.
4. V.M.Karimova, R.Sunnatova. «Mustaqil fikrlash» o'quv qo'llanmasi bo'yicha mashg'ulotlarni tashkil etish uslubiyoti. Toshkent «Sharq» 2000.
5. Boden M. The creative mind: Myths and mechanisms. N.Y.: Basic Books, 1992. - c. 24
6. Chikszentmihalyi M. Society, culture, and person: A sistem view of creativity// R. Sternberg, T.Tardif (eds.). The nature of creativity. Cambridge: Cambr. Press, 2008. P.325-339.
7. Dodd D.H., White R.M. Cognition: Mental structure and processes. Boston: Allyn and Bacon, Inc. 2000.

Allambergenova Baxargul Xudaybergenovna
O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti
Nukus filiali tadqiqotchisi Jismoniy tarbiya nazariyasi va gumanitar
fanlar kafedrasida o'qituvchisi

RUS TILINI O'RGATISHNING ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARI VA USULLARINI PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada rus tilini o'rgatishning zamonaviy texnologiyalari va usullarini pedagogik-psixologik asoslari yoritib berilgan. O'quvchilarini rus tilini o'rganish texnologiyaning ahamiyati va pedagogik jarayonni boshqarishga asoslangan ongli ta'lim haqida so'z boradi. Chet tilini o'rganish bo'yicha yuzaga keladigan muammo va yetishmovchiliklar tahlil qilingan. Bundan tashqari rus tili darolarida yangi axborot texnologiyalaridan foydalanish muammosi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: xotira, tafakkur, intellekt, ishonch, faoliyat, qobiliyat, chet tili, motivatsiya, mnemonika, loyiha texnologiyalari.

ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. В данной статье освещены педагогико-психологические основы современных технологий и методов обучения русскому языку. Изучение русского языка своими учениками говорит о важности технологии и осознанного обучения, основанного на управлении педагогическим процессом. Проанализированы возникающие проблемы и пробелы в изучении иностранного языка. Кроме того, раскрыта проблема использования новых информационных технологий на уроках русского языка.

Ключевые слова: память, мышление, интеллект, уверенность, активность, способности, иностранный язык, мотивация, мнемоника, проектные технологии.

P EDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF MOD ERN T ECHNOLOGI ES AND M ETHODS OF T EACHING TH E RUSSIAN LANGUAG E

Abstract. This article covers the pedagogical and psychological foundations of modern technologies and methods of teaching the Russian language. The study of the Russian language of its readers will talk about the importance of technology and conscious education based on the management of the pedagogical process. The problems and deficiencies that arise in foreign language learning have been analyzed. In addition, the problem of using new information technologies in the lessons of the Russian language is explained.

Key words: memory, thinking, intellect, trust, activity, ability, foreign language, motivation, mnemonics, project technologies.

Kirish. Bugungi tezkor rivojlanayotgan zamonda ilm-fan, texnika ham shiddat bilan o'sib bormoqda. Har bir sohada taraqqiyot ilgari qadam tashlamoqda. Xususan, ilm-fanda ham katta o'zgarishlar, sezilarli yutuqlarga erishilmoqda. Har bir fanni yangi innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanib talabalarga yetkazib berish bugungi kundagi ta'limning asosiy talablaridan biri hisoblanadi. O'zbekiston ta'lim islohatlarini amalga oshirish bo'yicha butunlay yangicha g'oyalar yondashuvlar, tamoyillar va yo'nalishlarga asoslangan bosqichga qadam qo'ydi. Shuni unutmashimiz kerakki, kelajagimiz poydevori ilm dargohlaridan yaratiladi. Aynan shu dargohlarda mamlakat ertangi kuniga zamin yaratiladi. Boshqacha qilib aytganda, xalqimizning ertangi kuni qanday bo'lishi, yosh avlodning bugun qanday ta'lim va tarbiya olishiga bog'liq.

Dunyo haqidagi barcha bilimlar, jumladan, maktab fanlari ham til orqali idrok etiladi. Til nafaqat aql gimnastikasi va asosiy muloqot vositasi, balki milliy o'zlikni shakllantirishning asosiy qurolidir. An'anaviy ravishda imlo va punktuatsiya qoidalarini o'rganish bilan chegaralangan rus tilidagi ta'lim nutqiy xulq-atvor ko'nikmalarini o'rgatish bilan to'ldirilishi kerak. Zamonaviy maktabda rus tilini o'qitish butun ta'lim tizimidagi sezilarli o'zgarishlar sharoitida amalga oshiriladi. Hozirgi bosqichda o'qitishning asosini asosiy kompetensiyalarni shakllantirish bilan bog'liq tizimli-faollik yondashuvi tashkil etadi, ulardan biri kommunikativ kompetensiyadir. Zamonaviy hayot o'quvchidan tilni mukammal bilishni, turli vaziyatlarda, noqulaylik his qilmasdan, turli odamlar bilan muloqot qilish qobiliyatini talab qiladi. Shunday ekan, fikrni og'zaki va yozma shaklda izchil ifodalash, yozilganlarni tahlil qilish va takomillashtirish, muhokama qilinayotgan masala yuzasidan malakali fikr bildira olish ko'nikmalarini shakllantirish o'quvchilar nutqi va nutqini rivojlantirishning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. fikrlash faoliyati. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, kompyuter va telefonlarni juda yaxshi ko'radigan zamonaviy maktab o'quvchilari o'zlarining muloqotlarida jarangli iboralar, qisqartirilgan so'zlarni ko'proq ishlatishadi, ko'pincha jonli, madaniy nutqni mimika va imo-ishoralar bilan almashtiradilar. O'quvchilar har doim ham o'z nutqlarida erkin bahslash olmaydi, umumlashtirilgan xulosalar chiqara olmaydi yoki bir-biri bilan erkin va o'zboshimchalik bilan muloqot qila olmaydi. Ko'pincha ular jonli, madaniy nutqni standart kundalik yuz ifodalari va imo-ishoralari bilan almashtirishga harakat qilishadi.

Adabiyotlar tahlili. Rus tili darslarida matndan asosiy o'qitish vositasi sifatida foydalanish masalasi lingvistik va ilmiy-metodik adabiyotlarda keng yoritilgan. Turli yillarda 20-asrning taniqli tilshunoslari, psixologlari va pedagoglari M.T. Baranov, M.A. Rybnikova, N.M. Shanskiy va boshqa tadqiqotchilar. Bugungi kunda A.D.ning asarlarida. D. Eikina, T.A. Ladyzhenskaya, M.R. Lvov va boshqa zamonaviy olimlar, u to'liq asoslash oldi. Tilshunoslikda matn "tilni harakatda" ko'rsatadigan katagoriya sifatida ta'riflanadi. Darsdagi nutq muhitini sun'iy emas, balki butunlay tabiiy holga keltirish uchun matnning ana shu sifati. Matn bilan ishlash polilogga aylanishi kerak, unda har bir o'quvchi faol ishtirokchiga aylanadi. Rus tili darsida o'qituvchi va o'quvchining birgalikdagi ijodiy faoliyati muhitini yaratish maktab o'quvchilarida matn bilan ishlashga qiziqish uyg'otadi. Matn bilan murakkab ish kabi ish turiga alohida e'tibor berilishi kerak. Va bu yerda matnlarni tanlash mezonlari juda muhimdir. Ular imlo jihatidan qiziqarli bo'lishi, uslubi, nutq turi, so'z boyligi jihatidan farq qilishi, turli sintaktik konstruksiyalarni o'z ichiga olishi kerak. Bular A.S.Pushkin, I.S.Turgenev, I.A.Bunin, K.G.Paustovskiy va boshqa mualliflarning asarlaridan parchalardir. Mazmun nuqtai nazaridan, o'qituvchi uchun til, nutq, so'zga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish zarurligi, so'z badiiy asarini yaratish jarayonining xususiyatlari to'g'risidagi matnlarni tanlash va tahlil qilish juda muhimdir. badiiy asarni ijodiy faoliyat turi sifatida idrok etish haqida. Zamonaviy o'quvchini tarbiyalash va rivojlantirishda shaxsning ma'naviy-axloqiy rivojlanishiga qaratilgan matnlar alohida rol o'ynaydi: xotira madaniyati, o'tmish, hozirgi va kelajakka munosabat, milliy an'analar, ekologik muammolar va boshqalar.

Tahlillar va amaliy natijalar. Rus tilini maktablar, kollej va litseylar, universitetlarda, shuningdek, maktabgacha ta'lim dargohlarida o'qitish yo'lga qo'yilgan. Rus tili ham ingliz tili kabi ikkinchi tilimizga aylanib bormoqda. Til - ta'limning eng muhim vositasidir, faqat ona tilini yaxshi bilishgina boshqa tillarni jumladan, rus tilini o'rganishga va o'qitishga yordam beradi. Bugungi kunda ko'plab ota-onalar nafaqat farzandlarining ona tilini saqlab qolishga, balki rus tili va boshqa xorijiy tillarni ham o'zlashtirishga intilmoqda. Jamiyatda rus tiliga bo'lgan talab, shuningdek, ota-onalarning iltimos va takliflari kun sayin ortib bormoqda. Agar ota-onalar farzandlarining rus yoki chet tilini chuqur o'rgatadigan yaxshi maktabda o'qishini xohlasalar bola maktab yoshigacha bu tilni ma'lum darajada bilishi kerak. Shuni ta'kidlash kerakki, bolalar uchun til o'rganish qanchalik erta boshlansa, til ko'nikmalarini o'zlashtirish darajasi shunchalik yuqori bo'ladi. Rus tilini o'qitishning asosiy shakli darsdir. Sababi yurtimizda ushbu til birinchi tili bo'lgan aholi soni u qadar ko'p emas va hammada ham jonli muloqot orqali ushbu tilni o'rganish imkoniyati mavjud emas. Mashg'ulotlarning asosiy

maqsadi bolalarning nutq faolligini uyg'otish va rus tilidagi nutqning to'g'riligiga erishishdir. Bolalarga rus tilini o'rgatish bo'yicha ishlarni rejalashtirishda o'qituvchi guruhdagi, oilalardagi nutq holatini, bolalarning rus tilini tushunish darajasini hisobga olishi kerak. Har bir darsda nutq muammolarini har tomonlama y echish ko'zda tutilgan bo'lib, bunda mavzu va aniq vazifalardan qat'i nazar, tilning fonetik, leksik, grammatik jihatlari ustida ish bir vaqtda olib boriladi, izchil nutq malakalari shakllantiriladi. Rus tilini o'qitishning asosiy muammosi - bu bolaning yoshi. Ma'lumki, bolalarga rus tilini o'rgatishda ularning yoshi asos qilib olinadi, chunki bola chet tilini so'zlar, qo'shiqlar, musiqa va o'yinlar orqali o'rganadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarga ch et tilini o'rgatishning asosiy maqsadlari:

- bolalarda ch et tilida boshlang'ich muloqot ko'nikmalarini shakllantirish;
- bolalarda ch et tillarini k eyingi o'rganishga ijobiy munosabatni shakllantirish;
- boshqa mamlakatlar hayoti va madaniyatiga qiziqishni rivojlantirish;
- ch et tilining tuzilishiga ko'nikish davrini tashkil etish;
- bolaning tushunishini osonlashtirish.

Har qanday tilni o'rgatishda bolaning nutqi yodlangan iboralar va so'zlarga asoslanishiga yo'l qo'ymaslik kerak, zero bu narsa bolani cheklab qo'yadi va doimiy takrorlanishga olib keladi. Avval boshidanoq bolalar tomonidan rus tilini o'rganishning asosiy sababi bu muloqot qilish uchun foydalanish g'oyasini o'z ichiga olmog'i lozim. Ushbu jihat bolaga erkinlik taqdim etadi hamda ma'lum bir qolipga tushib qolishdan saqlaydi. O'qituvchilar, ota-onalar va yonatrofdagilar tomonidan aytilgan aytilgan narsalarni tushunish va anglash rus tili o'qitishning dastlabgi davrlarida asosiy maqsad bo'lmog'i lozim. Maktabgacha yoshda rus tilini o'rgatishda bolalarda muloqot va malaka asoslari asta-s ekin shakllanadi, rus tilini o'rgatishning dastlabki bosqichlari quyidagi jihatlarni o'z ichiga oladi:

- o'qituvchidan k eyin rus tilidagi so'zlarni fon etik nuqtai nazardan to'g'ri takrorlash qobiliyati;

- rus tili lug'atini mustahkamlash va o'zlashtirish;

- darslarni qiziqarli tashkil etadigan jihatlarga e'tibor qaratish va bolalarning tilni o'rganishga bo'lgan qiziqishini oshirish.

O'qituvchilarning metodikasi hamda kasbiy mahorati yuqorida sanab o'tilgan maqsadlarga erishishda katta rol o'ynaydi. O'qituvchi oldiga qo'yilgan vazifa - kommunikativ vazifalardan foydalanish va xilma-xillik orqali bolani qiziqtirish va uni mashg'ulotga jalb qilish, barcha o'quvchilarni qamrab olish uchun hamma imkoniyatlarni ishga solishdir. Misol uchun, so'zlarni o'rgatishda siz birinchi navbatda bolaga biror jismni ko'rsatasiz va uning nomini rus tilida talaffuz qilishga undaysiz, o'quvchilar so'zni talaffuz qiladilar va yangi so'zni qayta talaffuz qiladilar. Og'zaki nutqni rivojlantirishda nafaqat rasmlardan balki istalgan turdagi ko'rgazmali qurollardan foydalaning. Bundan tashqari, rus tili musiqa, sh e'rlar, tez aytishlar va qofiyadosh so'zlarni yodlatish, talaffuz qildirish ham ancha samarali hisoblanadi. Agar taqdim qilinadigan audio materiallar videokliplar bilan birga taqdim etilsa yanada samaraliroq bo'lar edi, sababi bunda maktabgacha yoshdagi bolalar unda aks ettirilgan muloqot holatini, muloqotga kirishayotgan shaxslarning mimikalari, tana harakatlarini kuzatib yanada jarayonni anglashlari tezroq kechar edi.

So'nggi o'n yilliklarda rus tili metodologiyasida o'quvchilarning aqliy faoliyatini boshqarish uchun pedagogik- psixologik materiallardan foydalanila boshlandi; Maktab o'quvchilari va kompyuterlar o'rtasidagi muloqot psixologiyasi muammosi tobora dolzarb bo'lib bormoqda.

Texnika didaktika bilan chambarchas bog'liq. Didaktika bilim, ko'nikma va odatlarni o'zlashtirish va e'tiqodni shakllantirish qonuniyatlarini ochib beradi, ta'lim mazmunining hajmi va tuzilishini belgilaydi, o'qitishning metodlari va tashkiliy shakllarini, ta'lim jarayonining o'quvchilarga tarbiyaviy ta'sirini takomillashtiradi.

Didaktika kurslarida usullarning turli tasniflari keltirilgan. Usullarni reproduktiv, qidiruv, muammoli deb atash mumkin. Ba'zi didaktika metodlarini ma'ruza, amaliy, mashq usuli, tahlil yoki sintez usuli, deduktiv, induktiv, til tahlili usuli, kommunikativ metod, genetik (so'z

yasalishini o'rganishda, uchun misol), imlo masalalarini y echish usuli (imloni t ekshirish orqali), uni qidirish usuli sifatida tasniflash mumkin va hokazo. Uslubda ko'plab didaktik tushuncha va atamalar ham qo'llaniladi: dars, darslik, malaka, o'quv maqsadlari, ta'lim va boshqalar. O'qitish predmeti - rus tili - texnikaning tilshunoslik va uning asosiy tarmoqlari bilan eng yaqin aloqasini ta'minlaydi.

“Til - bu tizim va uni maktabda o'rganish tizimli bo'lishi kerak, ya'ni uning barcha darajalari va bo'limlari o'zaro bog'liqlik va o'zaro ta'sirda o'rganilishi kerak: so'zning grammatik ma'nosi ustida ishlash uning fonetik va so'z yasalish tahlilini, ma'nosini to'g'ri tushunishni, boshqa so'zlarga mos kelishini, so'zning gap tarkibiga kirishini va so'zning so'z yasashini taqozo etadi. Bunday yondashuv tilni yagona funksional tizim sifatida egallashni ta'minlaydi”.

Tizimli yondashuv o'quv jarayonini mod ellashtirishni talab qiladi. Ushbu yondashuvning boshlang'ich nuqtasi “lingvistik shaxs” modelidir. U ijtimoiy tartibga asoslanadi. O'qituvchi maktab o'quvchilariga dars berishga kirishar ekan, ta'lim tizimimizdan o'tgan yosh bolada qanday til ko'nikmasi va qobiliyati bo'lishini aniq tasavvur qilishi kerak.

Ilmiy bilishning umum e'tirof etilgan tamoyillari va usullari majmui sifatida tizimli yondashuv nazariyasi kabi xususiyatlarni quyidagi olimlar tadqiqot olib borganlar: V.V. Babayts eva, E.F. Gl ebova, A.D. D eykina, N.D. D esya eva, E.D. Dn eprov, L.Yu. Maksimov, M.V. Panov, M.M. Razumovskaya, N.M. Shanskiy va boshqalar. O'rta maktab dasturlaridagi sezilarli o'zgarishlar rus tilini ona tili sifatida o'qitishga kommunikativ yondashuvning o'rnatilishi bilan bog'liq. Dasturlarga “matn”, “matn turlari”, “matn uslublari” kabi ko'plab nutq fanlari tushunchalari kiritildi, bu rus tilini o'qitishda kommunikativ yo'nalishning oshishiga olib k eldi. Maktabda matn tanqidining asoslari quyidagi tilshunoslar tomonidan ishlab chiqilgan. Kostomarov, L.A. Vedenskaya, N.A. Ippolitova, V.N. Meshcheryakov, I.B. Golub, T.I. Chizhova va boshqalar.

Asrlar boshida tilni o'rganishdan nutqni o'rganishga e'tibor qaratildi, olimlar e'tibori esa o'rganish ob'y ektidan (tildan) nutqiy faoliyat sub'y ektiga (inson) o'tdi. Bu fakt antropots entrik (yunoncha *antropos* - odam) d eb ataladigan yondashuvning s ezilarli darajada kuchayishini oldindan b elgilab b erdi. Ushbu yondashuv doirasida inson barcha ilmiy konstruktsiyalar uchun mos yozuvlar nuqtasi sifatida ishlaydi.

Antropotsentrik yondashuv o'zining zamonaviy ko'rinishida nihoyat gumanitar fanlarda yaqinda, ming yilliklar boshida shakllandi, garchi u V.Gumboldtning lingvistik kontseptsiyasidan boshlangan. U nafaqat tilshunoslikda, balki metodologiyada ham yangi muammolarni shakllantirishni talab qildi. Ushbu yondashuv doirasida inson barcha ilmiy konstruktsiyalar uchun mos yozuvlar nuqtasi sifatida ishlaydi. Shunday qilib, antropologik yondashuvga ko'ra, asosiy e'tibor talabning tilni o'zlashtirishdagi faolligiga, bu faoliyatni boshqarishga, nutqni rivojlantirishga va shaxsning o'zini-o'zi rivojlantirishga qaratiladi. Mualliflarning ilmiy ishlanmalari rus tilini o'rganish tamoyiliga asoslanadi. Bibler, D.N. Bogoyavl enskiy, A.A. Bodal ev, P.Ya. Galperin, B.S. Gershunskiy, N.D. Golev, V.V. Davydov, A.A. L eontyev, A.N. L eontyev, N.A. va boshqalar.

“Rus tili metodologiyasini muvaffaqiyatli rivojlantirish uchun boshqa tegishli ilmiy yo'nalishlar - prosodiya, diction nazariyasi, stilistika, ritorika va adabiy janrlar nazariyasi bilan aloqalar zarur. O'quvchilar nutqini rivojlantirishda metodika adabiy tanqid, poetika, mantiq va sahna ijrochiligi nazariyasiga asoslanadi”.

Metodika tarixiy grammatika, fonetika va dialektologiyaga tayanmasdan ishlamaydi. U yangi lingvistik nazariyalarning paydo bo'lishiga sezgir: so'z yasalish nazariyasi, matn turlari nazariyasi, gaplarning aktual bo'linish nazariyasi, imloning fon emik nazariyasi va boshqalar.. Shu bilan birga, o'zlarining ilmiy izlanishlarida ko'pchilik. mualliflar ilmiy bilimlar uzluksizligi va tarixiy xotiraga tayanishda ifodalangan tarixiylik tamoyiliga tayanadi.

Xulosa qilib aytganda, yosh bolalarga til o'rgatish qiziqarli mashg'ulotdir. Bugungi kunga qadar barcha bog'chalar zarur jihozlar bilan ta'minlangan. O'qituvchi bolalar bilan ishlashda o'z m etodikasiga amal qilishi, ularni rus va boshqa ch et tillarini o'rganishga qiziqтира

olishi kerak. Bolalar qo'shiqlari, she'rlari va boshqa bir qator o'yinlar yordamida o'qituvchi bolalarni yangi xorijiy tillarni o'rganishga jalb qila olishi kerak. Bundan tashqari, chet tilini o'rganish yangi ko'nikma va bilimlarga ega bo'lishga, boshqa mamlakatlar tarixi va madaniyati haqida ko'proq ma'lumot olishga yordam beradi. Har bir ota-ona o'z farzandining chet tilini bilishini va o'zlashtirishini xohlaydi, shuning uchun chet tilini o'rganishni maktabgacha yoshdan boshlab 4-5 yoshdan boshlagan maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Amonashvili Sh. Insonparvarlik pedagogikasi haqida mulohazalar. - M., 2001 yil.
2. Bespalko V.P. Pedagogika va ilg'or ta'lim texnologiyalari. - M., 1995 yil.
3. Suvorova V.P. Matnni idrok etish va yaratishni o'rganish yagona ijodiy jarayondir // RYaSh. - 2001. - 6-son.
4. St epanova L.S. Matnni tahlil qilish imtihonlarga tayyorgarlik ko'rishning asosiy turi sifatida // RyaSh. - 2001. - 2-son.
5. Arkhipova E.V. va boshqalar Rus tilini o'qitish nazariyasi va amaliyoti: Darslik. talabalar uchun yordam yuqoriroq p ed. darslik muassasalar Ed. R.B. Sabatko eva. - M.: "Akademiya" nashriyot markazi, 2005. - B. 9.
6. Balixina T.M. Filologning kasbiy kompetensiyasining mazmuni va tuzilishi. Rus tilini o'qitishning uslubiy muammolari. dis. ishga ariza uchun uch. Art. dok. p ed. Sci. M.: 2000. - B. 59.
7. Arkhipova E.V, Voit el eva T.M., D eykina A.D. va boshqalar Rus tilini o'qitish nazariyasi va amaliyoti: Oliy pedagogik o'quv yurtlari talabalari uchun darslik / Ed. R.B. Sabatko eva. - M.: "Akademiya" nashriyot markazi, 2005 yil.

G'aybullayeva Nafisa Izatullayevna
BuxDU dotsenti, f.f.d. (DSc)

MILLIY QADRIYATLARDA LINGVOMADANIY BIRLIKLARNING OBRAZLI TALQINI

Annotatsiya. Maqolada lisoniy ongda estetik bahoni va milliy qariyatlar obrazli maydonini aniqlashtirish uchun lingvomadaniy konseptlarning bir necha tadqiqiy tahlillari amalga oshirilgan. Kasallik va salomatlik konsept nomlarini atovchi so'zlarning etimologik, semantik va statistik tahlili, ularni hosil qiluvchi so'zlarning konnotativ assotsiativ ma'nolarining semantik tahlili; ular bildiruvchi so'zlar ishlatilgan matnlarning interpretativ semantik va madaniy interpretativ tahlili; shu qatorda leksik-semantik maydondagi leksik birliklarni mavzuviy guruhlari tavsiflangan, hamda milliy obrazlar maydoni yaratilgan. Milliy-madaniy ifodalar turli til birliklarida turlicha farqlangan.

Kalit so'zlar: lingvomadaniyat, milliy qadriyat, konsept, semantik maydon, yadro, markaz, periferiya, makon va zamon, prototip, stereotip, lisoniy manzara.

ОБРАЗНОЕ ТОЛКОВАНИЕ ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫХ ЕДИНИЦ В НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЯХ

Аннотация. В статье проведён ряд исследовательских анализов лингвокультурных концепций для уточнения эстетической оценки в языковом сознании и образного поля национальной старины. Болезнь и здоровье этимологический, семантический и статистический анализ слов, обозначающих понятия, семантический анализ коннотативных ассоциативных значений слов, образующих их; интерпретативный семантический и культурно-интерпретативный анализ текстов, в которых используются слова, обозначающие их; в том числе описаны тематические группы лексических единиц в лексико-семантическом поле, а также создано поле национальных образов. Национально-культурные выражения по-разному дифференцировались в разных языковых единицах.

Ключевые слова: лингвокультура, национальная ценность, понятие, семантическое поле, ядро, центр, периферия, пространство и время, прототип, стереотип, языковой ландшафт.

FIGURATIVE INTERPRETATION OF LINGUISTIC UNITS IN NATIONAL VALUES

Abstract. The article carried out several research analyzes of linguistic concepts to clarify the aesthetic assessment in the linguistic consciousness and the figurative field of National old age. Etymological, semantic and statistical analysis of the words that name the concept of disease and health, semantic analysis of the connotative associative meanings of the words that form them; interpretative semantic and cultural interpretative analysis of the texts in which the words they denote are used; at the same time, thematic groups of lexical units in the lexical-semantic field were described, as well as a field of national images were created. National-cultural expressions have been differentiated differently in different language units.

Key words: Linguistics, national value, concept, semantic field, core, center, periphery, space and time, prototype, stereotype, linguistic landscape.

Kirish. Ma'lumki, tafakkur va til ongning alohida olingan va o'zaro chambarchas bog'langan ikki sohasidir. Bunga mos ravishda dunyoning ikki xil: konseptual va lisoniy manzarasi mavjud deb hisoblanadi. Inson o'z tushunchalarini til bilan ifodalashga qadar dunyo

bilan ma'lum darajada tanishadi, dunyoni hissiy bilish xususiyatidan kelib chiqib, ularni boshqa turdagilardan farqlashga intiladi. Barcha sohadagi tadqiqotlarning negizida inson va uni o'rab olgan cheksiz olam turar ekan, til ham uning bu olamda yashashi va faoliyati uchun katta imkoniyatlar yaratib beradi. Inson shuuridagi eng teran qatlami bo'lmish olamning lisoniy manzarasi aynan til bag'rida shakllanadi, tilning o'zi olam manzaralarining boshqa turlarini ifodalaydi va namoyon qiladi. Alohida individlar qo'lga kiritilgan tajribaviy bilimlar faqat til yordamida xalq tajribasiga va madaniyatiga aylanadi. Inson faoliyati davomida to'plangan bilim uning ongida aks etadi. Binobarin, bunday mental tasvirlar milliy-madaniy faoliyatning aks etishi ekanligi haqida dunyo olimlarining qimmatli fikr-mulohazalari mavjud.

V.Gumboldt "Millatim tilining chegaralari mening dunyoqarashim chegaralarini belgilaydi"[6], degan fikrni bildirsan, N.Alefirenko "Tilda ma'lum milliy madaniyat vakillari olamni anglashida muhim bo'lgan obyektlar ifodalanadi va lisoniy ongda ma'lum lingvomadaniyat uchun mazmun kasb etuvchi muhim ma'lumotlar muhrlanadi", deb yozadi. N.Alefirenko milliy-madaniy qadriyatli manzarani maydon sifatida tasavvur etish mumkinligini ta'kidlaydi va uning yadrosini milliy kognitiv baza tashkil etadi, degan xulosaga keladi [2]. Sh.Safarov shu o'rinda: "So'z semantik strukturasi markaziy qobig'ini egallaydigan tushuncha mundariyasi va ko'lamiga nisbatan, xuddi ma'noning o'zi kabi milliylikka moyildir"[14], der ekan, buning isbotini alohida narsa-hodisalarning turli tillarda lisoniy nomlanishidagi farqlarda ko'rsatadi.

Qadriyat tushunchasi, bizningcha, ma'lum bir millatning kelib chiqishi, uning tarixi, turmush tarzi, madaniyati, urf-odatlarini o'zida mujassam etgan muhim ahamiyatga molik nafaqat falsafiy, balki lisoniy hodisadir.

Qadriyatlar yaqinda paydo bo'lib qolmagan, asrlar davomida ajdodlardan avlodlarga meros qilib qoldirilgan, uzoq tarixiy jarayonda shakllangan an'analar, urf-odatlar jamlanmasidir. Milliy qadriyatlar ayrim xalq, millatlar va elatlarning o'z tarixiy taraqqiyoti jarayonida yaratilayotgan barcha moddiy va ma'naviy boyliklarning yig'indisidan iboratdir. Tabiatni muhofaza qilish, ekologik tarbiya va madaniyatni rivojlantirish, insoniyatning sihat-salomatligini saqlab qolish, xavfli kasalliklarning oldini olish, oziq-ovqatga, energiyaga va yoqilg'iga bo'lgan tanqislikni tugatish, madaniy boyliklarni, sivilizatsiyani eson-omon saqlab qolish, urushlarning boshlanishiga yo'l qo'ymaslik, tinchlikni saqlab qolish – bularning hammasi umuminsoniy / umumbashariy qadriyatlardir[12]. Umuminsoniy qadriyatlar inson manfaati, inson erkinligisiz mavhum mutlaq qadriyat bo'lib qolaveradi. Hamma qadriyatlar tizimi mazmunida insonning aniq manfaati va uning qadr-qimmatini yotadi.

So'nggi yillarda zamonaviy tilshunoslikning asosiy tadqiqot obyekti sifatida inson, til, millat va madaniyat o'rtasidagi aloqaga alohida e'tibor qaratilayotganligi bejiz emas. Tilshunoslik hamda madaniyatshunoslik kesishmasida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar o'zaro uyg'unlashib, ularning asosini tashkil etuvchi yangi yo'nalish sifatida lingvomadaniyatshunoslik sohasi yuzaga keldi.

Dunyo tilshunosligida lingvomadaniyatshunoslik E.S.Kubryakova, N.D.Arutyunova, V.V.Kolesov, D.S.Lixachev, R.S.Pavlionis, R.S.Stornin, V.Karasik, Yu.S.Stepanov, E.M.Vereshagin va boshqa bir qator olimlar tomonidan o'rganilib, e'tirof etilgan. Etnomadaniy tajribalar lingvomadaniyatshunoslik yo'nalishi tilshunoslikning o'ta dolzarb va muhim sohalaridan biriga aylanishiga zamin yaratdi.

1- rasm. “Til va madaniyat o’rtasidagi munosabat”

Har bir tilda millat va uning milliy qadriyatlariga murojaat qilgan holda, xalqlarning madaniy elementlarini aks ettiruvchi maxsus bo‘linmalar bo‘ladi. Bunday birliklar ma’lum bir millatga xos bo‘lgan etnik, ijtimoiy-madaniy qarashlarni, milliy urf-odatlarini, odob-axloq me’yorlarini ifodalaydi. Bunday qo‘shimcha lisoniy ma’lumotlarni o‘z ichiga olgan birliklar milliy-madaniy birliklar yoki *milliy-madaniy unikal* ~o‘ziga xos birliklar deyiladi.

O‘zbek tilshunosligida D. Xudoyberganova badiiy asarlar, filmlar, folklor materiallari kabi ommabop matnlarni milliy-madaniy ramzlarni bir avloddan boshqasiga uzatuvchi vosita sifatida ko‘rib chiqadi [13].

Uning so‘zlariga ko‘ra, taqlid, metafora, maqollar va frazeologik birliklar, nutq odob-axloqi, ibodatlar bu milliy va madaniy qadriyatlarni o‘zida mujassam etgan lisoniy va madaniy hodisadir.

Milliy-madaniy ifodalar turli til birliklarida turlicha aks etadi. Ba’zi birliklar to‘g‘ridan-to‘g‘ri milliy o‘ziga xoslikni anglatadi, ba’zi birliklarda esa bu belgi bilvosita paydo bo‘ladi. Ba’zilarida so‘zlar, madaniy semema leksik ma’no bilan birga yashaydi, boshqalarda esa ular orqali ko‘chma ma’no paydo bo‘ladi.

Masalan, o‘zbek tilidagi *isiriq* leksemasi milliy-madaniy birlikdir. Xalq tilida «ming bir dardga davo» deb nom olgan bu giyohni ta’riflashga hojat bo‘lmasa kerak. Abu Ali ibn Sino o‘z asarlarida “quymich asablari shamollashiga tizza va suyaklar qaqshab og‘riganida, og‘riq qoldiruvchi dori sifatida isiriqni tavsiya etgan. Parishonxotirlik, istiqo, qo‘lanj, falaj, ya’ni, tananing bir qismining ishlamay qolishiga isiriqdan olib, uning vaznidan uchdan bir miqdorda tuyilib unga zanjabilni ituzum bargi bilan xamir qilib quyoshga qo‘yib qayta-qayta bog‘lash kerakligi” aytib o‘tilgan [11]. Isiriq qaynatmasi ham ming dardga shifo ekanligi quyidagi misralarda tasvirlangan.

**Isiriqni ivitib, ichilgan zamon,
Savdoiy moddalar ketadi ayon!
Qoningni tozalab, musaffo qilar,
Iching qotgan bo‘lsa yumshatar har on [2].**

O‘zbek xalqining milliy qadriyatlar darajasiga ko‘tarilgan *isiriq tutatish marosimi* nafaqat kasallikka davo sifatida balki, o‘zbeklarning deyarli barcha marosimlarida (chaqaloq tug‘ilganda, xatna to‘ylarda, kelin-kuyovlar chimildiqqa kirganida) an’ana sifatida tutatiladi. Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida “isiriq – isiriq, bolalarning boshlariga toshadigan yaralarda yoki ko‘z tegishidan, kasallarni davolaganda tutatiladi va bolaning yuziga tutunini «isiriq-isiriq” (“e jin, es-hushingni yo‘qot!” deb tutiladi)” deb yozgan bo‘lib [DLT 1960, 1: 125] [7], qozoqlar “adiraspan”, Onado‘li turklari esa “yuzarlik” deb ishlatadigan “isiriq” so‘zi va u bilan bog‘liq an’analar bugungi kunda ko‘proq o‘zbeklarda uchraydi. O‘g‘uz turklari “isiriq” tutatish bilan bog‘liq irim-sirimlarni deyarli unutgan bo‘lsalar, o‘zbeklar, xoh yirik shaharlarda yashasin, xoh chekka qishloqlarda – bu an’anani “Devon”da qanday keltirilgan bo‘lsa, shu ko‘rinishda qo‘llab keladilar. Ushbu so‘z Buxoro viloyatining ko‘pgina

hududlarida *hazorispan* (*ming dardga davo*) deya ishlatilib, tutatish jarayonida quyidagi aytilmalar aytilgan:

Hazorispanda dud kardem, baloyi ofata daf kardem,

Chashmi xesh, chashmi pesh, hamsohoyi girdi pesh, so'zat dar olavi tez.

Ma'nosi: isiriq tutatkisi balo-ofatlar (kasalliklar)ni yo'q qil, qarindoshlar, qo'shnilar, atrofimizdagi yaqinlarning ko'z qilganlari sening olovingda yonsin.

O'zbek milliy qadriyatlar obrazli semantik maydonida *salomatlik* konsepti – oliy ne'mat, boylik, aql, oltin, baxt, tinchlik, yaxshi yashash, shuningdek, *kasallik* konsepti – tubanlik, dard, g'am, qashshoqlik, omadsizlik, aqlsizlik kabi tushunchalarni anglatuvchi leksik birliklar orqali voqelanadi.

Ma'lumki, dunyoning milliy-madaniy, obrazli manzarasining yaratilishida lingvomadaniy jihatdan aniqlangan birliklarning o'rni beqiyosdir. Bunday birliklarni *milliy-madaniy semaga ega bo'lgan* va *nutqda milliy-madaniy xususiyatga ega bo'lgan* birliklar sifatida ajratish maqsadga muvofiqdir.

Milliy madaniy semaga ega bo'lgan birliklar – muqobili bo'lmagan leksika yoki voqelik deb yuritiladi. O'zbek tilida beshik, *do'ppi*, *atlas (mato)*, *yaktak*, *belbog'*, *karnay-surnay*, *nog'ora* kabi madaniy semaga ega bo'lgan leksik birliklar mavjud bo'lib, bunday leksemalar bevosita o'zbek xalqi, uning milliy urf-odatlarini va tiliga bog'liq sanaladi. Masalan, o'zbek tili uchun milliy-madaniy birlik bo'lgan beshik so'zi lingvomadaniy birlik bo'lib xizmat qiladi. Beshik – bu o'zbek xalqi madaniyatining ramzi, lingvomadaniy birlik sifatida tilda shunday gavdalanadi. Chaqaloqni belab va tebratib uxlatish uchun mo'ljallangan yo'rg'a oyoqli maxsus moslama. Beshikda yotganda bolaning tagi quruq, toza turadi. Beshikning bir maromda tebranishiga ona allasining hamohangligi bolaga yaxshi ta'sir etadi, uning tinch, osuda uxlashini, ruhan sog'lom yaxshi rivojlanishini ta'minlaydi. Shu o'rinda *salomatlik* konseptual obrazli maydonida yana bir stereotip sifatida *beshik* leksemasi ham voqelanadi.

Demak, ongda har bir tushunchaning o'z surati bor, ya'ni har bir so'z o'z freymiga ega. Jumladan, *beshik*, *isiriq* va *daraxt* leksemalarining stereotiplari sifatida kishi tafakkurida qanday freymlar hosil qilishini kuzatamiz: *beshik* freymi sog'lom rivojlanish; *isiriq* freymi shifobaxshlik; *daraxt* freymi esa (chinor – daraxti uzoq-umr, mevali daraxt – farzand) semalari bilan idrok etiladi va hislar orqali tuyg'ularga ta'sir etib lisonda voqelanadi, ularning ongda aks etishi, albatta sub'yektiv, lekin adresant uchun muayyan.

Semantik maydon – yadro, markaz va periferiyadan tashkil topgan bo'lib ular o'zaro pog'onali aloqada joylashadi [5]. Yadro o'zida birmuncha umumlashgan semantik mazmunni mujassamlashtirsa, markaz aniq, konkret ma'noli birikmalardan tashkil topgan va periferiya ushbu maydonga kirishi shart bo'lmagan yoki boshqa semantik maydonga ham taalluqli bo'laveradigan, ko'p ma'noli, eskirgan leksik birliklarni o'z ichiga oladi.

Milliy qadriyatlar obrazli maydondagi yadro hamda periferiya makon va zamon holatiga ko'ra faol. Milliy qadriyatlar obrazli maydoni prototip tushunchalar va stereotip obrazlar orqali millat lisoni tafakkurini harakatga keltiradi.

2 – rasm. “Obrazli maydon”

Lisoniy ongda estetik bahoni va milliy qariyatlar obrazli maydonni aniqlashtirish uchun lingvomadaniy konseptlarning bir necha tadqiqiy tahlillarini amalga oshirish lozim. Bular quyidagilardir: konseptlar nomlarini atovchi so'zlarning etimologik, semantik va statistik tahlili, ularni hosil qiluvchi so'zlarning konnotativ assotsiativ ma'nolarining semantik tahlili; konseptlarni bildiruvchi so'zlar ishlatilgan matnlarning interpretativ semantik va madaniy interpretativ tahlili; shu qatorda leksik-semantik maydondagi leksik birliklarning mavzuviy guruhlariga ajratib ulardan qadriyatlar hamda milliy obrazlarni aniqlashtirish zarurdir. Chunki milliy qadriyatlar obrazli maydoni etnik mentallikni yaratib, leksik-semantik maydonning faollashuvini tushuntira oladi hamda *so'z-tushuncha-ma'no* munosabatlarini *ma'no-so'z-tushuncha* sifatida talqin etilishiga sabab bo'ladi [5]. "Ma'no va olam o'rtasida yana bir bog'lovchi tugun mavjudligini ham unutmash lozim. Bu tugun – inson va uning olamni idrok etishi faoliyati", deydi Sh.Safarov. Yuqoridagi mulohazalarga tayanib, bu tugun qadriyatlar olami, milliy qadriyatlar obrazli maydoni ekanligini ta'kidlamoqchimiz. Zero, Sh.Safarov e'tirof etganidek: "Inson faqat biologik mavjudot emas, uning milliy-ijtimoiy "o'z" ligi ham bor" [4].

Milliy qadriyatlar obrazli maydon nazariyasi masalasini o'rta tashlashning sababi – salomatlik va kasallik konseptiga oid mazmuni tushuntirish uchun ularning leksik-semantik maydonidagi so'zlarning o'ziga yetarli emasligi va bu maydonning yadrosini, shuningdek, periferiyasi tahlilga tortildi. Yadro obrazlarning milliy estetik o'ziga xosligi asosidagi kognitiv baza, periferiya esa belgi va timsollarning yadrodan uzoqlashib borib, yangicha individual milliy qadriyatli mazmun kasb etib borishi asosida yaraladi. Masalan, kasallik leksemasi – dard, og'riq, kambag'allik, baxtsizlik, omadsizlik leksemalari bilan obrazli maydon sferasini yaratadi.

Obrazli maydondagi har bir leksema, matnda yangicha ma'no qirralarini kashf qiladi. Masalan: faqatgina *dard* periferiyasining bir necha kognitiv semalarini izohga tortamiz:

1. *Azaga borgan xotin o'z dardini aytib yig'laydi. (maqol)* – g'am-qayg'uni ifodalash semasi;

2. *Dardiga darmon bo'lmoq (ibora)* – boshiga og'ir kun tushsa yordamlashmoq sema;

3. *Balki ko'p dardlarning davosi bordir,*

Astoydil qidirsang, sen uchun yordir. J.Rumi. – muammolarga yechim topish semasi;

4. Bu dunyo bir g'ammikan, sevgi beshavqatmikan,

Baxshida etsang umring, oxiri shundaymikan,

Ayt kimdan men kam sevdim, yo mehriمنى kam berdim, Qiynamoqdasan, yurak bag'rimni ezar bu dard. (qo'shiqdan) – sevgi dardi semasi;

5. Ko'p olishdi dardi bilan, sirlashardi sabri bilan,

Yig'latdiku, qadri bilan, dardiga bo'ysungan onam. (qo'shiqdan) – tana og'rig'i va o'lim semalari.

Izohga tortilgan besh misolimizda ham *dard* leksemasining individual obrazli maydoni yaratilgan. Yuqoridagi *kasallik* (yadro) leksemasining paradigmasida turgan *dard* (periferiya) leksemasi yadrodan uzoqlashib, boshqa obrazli maydon sferasi uchun yadro vazifasini bajaradi.

Shoira O.Hojiyevaning "O'zingga qaytaman" deb nomlangan she'riy misralarida:

Sen o'zing olasan og'riqlarimni,

Tugal oson qilib borliqlarimni,

Baxtga evirasan zorliklarimni,

O'zingga qaytaman tabibim – tuproq.

She'rning sen o'zing olasan og'riqlarimni, o'zingga qaytaman tabibim – tuproq deya yozilgan satrida, tuproqdan bunyod bo'lib, tuproqqa qaytishini, barcha og'riqlarga davo bo'lguvchi ona tuproqning tabibga o'xshatilishi olamni inson "ko'zgu"si orqali tasavvur qilishini isbotlaydi. *Kasallik* konseptining birgina tabibim – tuproq ifodasi stereotip sifatida voqelanadi.

Xulosa. Inson olamning o'zini undan ajratib olgan holda tasavvur qiladi. U o'z "men" nini boshqa barcha narsalarga qarama-qarshi qo'yadi. Har qanday nutq yaratilishi jarayoni

borliqning mavjudligini ifodalaydi va shu bilan olamning sub'yekt vositasida aks etishini tasdiqlaydi.

Til va madaniyat o'rtasidagi munosabatlarni o'rganishda milliy ongning, milliy tafakkurning tilda ifodalash muammosini tadqiq etish lozim. Til madaniy voqeliklarni aks ettirar ekan, u milliy ong va fikrlash doirasidan tashqariga chiqa olmaydi. Til nafaqat madaniy voqeliklarni obrazli maydon sifatida nomlaydi, balki ularni milliy idrok va milliy tafakkurga murojaat qilgan holda ochib berish va tavsiflashga ham xizmat qiladi. Bu holda lingvomadaniyatshunoslikning o'rganish ko'lami yanada kengayadi: kognitiv tilshunoslik, assotsiativ tilshunoslik, sotsiolisoniy va shu kabi fanlar bilan bog'lanadi.

Tilda milliy-madaniy birliklar birinchi navbatda milliy madaniyatning vakillari sifatida namoyon bo'ladi. Biroq, tilda madaniy ifoda jarayonida ona tilida so'zlashuvchilarning psixologik tushunchasi, madaniyatga bo'lgan sub'yektiv munosabati kabi omillar ham paydo bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. – Москва: Флинта, Наука, 2010. – С. 89 – 95.
2. Абдуқодир Саттор. Шифобахш гиёҳлар, исирик фойдаси, қандли диабет давоси ва гижжалар зарари ҳақида. 2021. № 12. – Б. 23.
3. Арутюновой и Н. К. Рябцевой Логический анализ языка: Ментальные действия / – М.: Наука. 1993. – С. 89.
4. Верещагин Василий Васильевич // *Иванян Э. А.* Энциклопедия российско-американских отношений: XVIII-XX века. – М.: Международные отношения, 2001. 696 с.
5. Б.Р.Шамсематова. Инглиз ва ўзбек тилларида миллий қадриятларни ифода этувчи тил бирликларини лингвомаданий тадқиқи (инглиз, америка ва ўзбек ёзувчилари асарлари асосида) ф.ф.ф.д (Ph.D) дисс.– Т. – 2009. – Б 146.
6. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М; 1984. – 400 с.
7. ДЛТ 1963, I – Кошғарий, Махмуд. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк) / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов. 2 – том. – Тошкент: Фан, 1963.
8. Колесов В. В. Культура речи – культура поведения. – Л.: Лениздат, 1988. – 271 с. – (Библиотека молодого рабочего). - ISBN 5-289-00151-4.
9. Карасик В. И. Языковая матрица культуры. – Москва: Гнозис, 2013. – 319 с.
10. Ю. С. Степанова. М. Язык и культура: факты и ценности. К 70-летию, 2001. – С.

Usmanaliyeva Gavhar Akbarali qizi
O'zMU "Umumiy psixologiya"
kafedrasida o'qituvchisi

BILINGVIZM VA MULTILINGUALIZM

Annotatsiya. Ikki tillilik va ko'p tillilik ayni paytda ko'plab mamlakatlar uchun odatiy holga aylangan global hodisadir. Bu esa globallashuv, immigratsiya va texnologiya va ta'lim rivojining sabab va oqibatlarini natijasidir deb aytsak bejiz bo'lmaydi. Hozirgi kunda bir qancha mamlakatlar, o'zining ko'p tilli tabiati va xilma-xil madaniyati bilan rivojlanib borayotganini ko'rishimiz mumkin. Bir nechta tilning kognitiv funksiyalarga va o'rganishga ta'siri borasida ko'plab bahs-munozaralar mavjud. Munozarani qamrab oluvchi adabiyotlar keng va ko'p yillardan buyon o'rganilib kelinmoqda, ammo ularning aksariyati L2 ni o'zlashtira olishni o'z ichiga oladi. Dastlab bir nechta tilni bilish kamchilik deb hisoblangan, chunki bu shaxsni chalkashtirib yuborishi mumkin degan g'oyani olg'a surishagan. Biroq, yillar davomida tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, bir nechta tillarni o'zlashtirish ma'lum kognitiv ko'nikmalar uchun foydali bo'lishi mumkin, chunki tilni almashtirish va boshqa tilni ishlatish uchun bir tilni (yoki tillarni) o'rnini bosish bilan bog'liq aqliy jarayonlar faoliyatini yaxshilashi sibatlangan.

Kalit so'zlar: ikki tillilik, ko'p tillilik, ta'lim jarayoni, kognitiv jarayonlar.

БИЛИНГВИЗМ И МУЛЬТИЛИНГВИЗМ

Аннотация. Двуязычие и многоязычие – глобальное явление, ставшее нормой для многих стран. Не зря говорят, что это результат причины и следствия глобализации, иммиграции и развития технологий и образования. Сегодня мы видим, как развиваются несколько стран с их многоязычной природой и разнообразной культурой. Существует много споров о влиянии нескольких языков на когнитивные функции и обучение. Литература, освещающая эту дискуссию, обширна и изучается уже много лет, но большая её часть связана с приобретением L2. Сначала считалось, что знание более чем одного языка является недостатком, поскольку может сбить человека с толку. Однако многолетние исследования показали, что изучение более чем одного языка может быть полезно для определенных когнитивных навыков, таких как переключение языка и замена одного языка (или языков) на другой. Было доказано, что это улучшает функционирование умственных процессов.

Ключевые слова: билингвизм, полиязычие, образовательный процесс, познавательные процессы.

BILINGUALISM AND MULTILINGUALISM

Abstract. Bilingualism and multilingualism is a global phenomenon that has become the norm for many countries. It is not in vain to say that this is the result of the cause and effect of globalization, immigration and the development of technology and education. Nowadays, we can see several countries developing with their multilingual nature and diverse culture. There is much debate about the effects of multiple languages on cognitive function and learning. The literature covering the debate is extensive and has been studied for many years, but most of it involves L2 acquisition. At first, it was believed that knowing more than one language was a disadvantage because it could confuse a person. However, research over the years has shown that learning more than one language can be beneficial for certain cognitive skills, such as language switching and substituting one language (or languages) to use another language. It has been proven to improve the functioning of mental processes.

Key words: bilingualism, multilingualism, educational process, cognitive processes.

Kirish. Ikki tillilikning dastlabki ta'riflari o'ta cheklangan va kuchli monolinguallikka ega edi. Ikki tilli bo'lish uchun ikki tilni mahalliy kabi boshqarish kerak edi. Muammo shundaki, kimdir ikkinchi tilda (L2) mahalliy kabi boshqaruvga ega yoki yo'qligini aniqlash qiyinligi. Ushbu dastlabki ta'rif metodologik va nazariy qiyinchiliklarga ega. Bu juda noaniq va amaliyotga tatbiq etishning iloji yo'q, u faqat malaka darajalariga taalluqlidir va u nolingvistik o'lchamlarni e'tiborsiz qoldiradi. Ikki tilli shaxsning ta'riflari asta-sekin kengayib bordi: birinchi til bo'lmagan tilda to'rtta ko'nikma (gapirish, tinglash, o'qish va yozish) bo'yicha minimal kompetentsiyaga ega bo'lgan har bir kishi yoki ikki yoki undan ortiq tilni boshqaradigan har qanday kishi ushbu malakaga ega bo'ladi. Shunday qilib, mezonlar yanada noaniq, lekin ayni paytda yanada moslashuvchan bo'lib, ikki tillilikni kategoriya emas, balki davomiylik sifatida kontseptuallashtirdi. Ikki tillilik ta'rifini ko'rib chiqishda muhim yangi jihatlardan biri uning o'ziga xos tarixiy, siyosiy va iqtisodiy kontekstidir.[1]

1980-yillarning oxiriga kelib, tadqiqotchilar ikki tilli tillar ikkita alohida va ajratilmaydigan til kompetentsiyalarining yig'indisidan ko'proq ekanligini ta'kidladilar. Grosjean (2010) ta'kidlaganidek, ikki tillilarning til ko'nikmalarini bir tilli standartlar nuqtai nazaridan baholash noto'g'ri. Ta'rifdagi bunday bir tilli tarafdashlikning oqibatlaridan biri ikki tillilik norma emas, balki istisno, ikki til o'rtasidagi aloqa tasodifiy va ikki tilli tillarni alohida o'rganish mumkin, degan qarashlarning ko'payishidir. Bu holat ikki tillilarning o'zlari haqidagi qarashlariga ta'sir qildi: ular ko'pincha hech bir tilni etarli darajada bilmasligini aytishadi. Grosjean (2010) ta'kidlaganidek, ikki tillilar ikkala tildagi barcha mavzularda bir xil darajada ravon bo'lishlari shart emas va bu bir-birini to'ldirish tamoyili bilan bog'liq: Ikki tillilar o'z tillaridan turli maqsadlarda, turli suhbatdoshlar bilan, hayotning turli sohalarida foydalanadilar. Shunday qilib, tilni bilish darajasi ushbu tilga bo'lgan ehtiyojga va u qo'llaniladigan sohaga qarab farq qilishi mumkin. Ikki tillilik belgisi sifatida teng ravonlikka e'tibor qaratish o'rniga, ikki tillilar o'z tillariga nima uchun kerakligini tushunish muhimdir; ularni qanday qayta ishlash, tartibga solish va o'ylash; va ularning o'zlari va ikki tilliligi haqida qanday fikrda.

"Ikki tilli" atamasining chalkash ta'riflariga yo'l qo'yimaslik uchun Platonik mukammal ikki tillilik idealiga ishora qilib, Kuk "L2 foydalanuvchisi" atamasini kiritdi, uni o'z ehtiyojlari uchun L2 tilidan foydalanadigan o'rtacha odam sifatida ko'radi. uning kundalik hayoti.[2] Kuk ikki tillilikning yanada yaxlit va dinamik talqinini taklif qilib, turli tillarning bir fikrda uyg'unlashuvi lingvistik sohadan tashqariga chiqadigan ta'sirga ega ekanligini ta'kidladi. Bir nechta tillarning foydalanuvchilarida "ko'p kompetentsiya" rivojlanadi, bu ularning grammatik va leksik toifalarni turli toifalarga ega bo'lgan tillar bilan kognitiv ifodalashiga ta'sir qiladi. Natijada, ikki tillilar ob'ektlarni toifalarga bo'lishlari yoki ranglarni ikkala tildagi bir tillilardan farqli ravishda farqlashlari mumkin.[2]

Ikki tillilarning vaziyatlari va murakkabliklari foydasiga ikki tillilarning onalik fazilatlariga e'tibor berishdan voz kechish tendentsiyasi ko'pchilik tomonidan ma'qullangan, ammo bahsli bo'lib qolmoqda. Ikki tillilik tadqiqotining fanlararo xususiyati tufayli qo'shni sohalar tadqiqotchilari turli usullar, mezonlar va taxminlarni himoya qiladilar.

"Ikki tilli" atamasining noaniq qo'llanilishiga bunday munosabat boshqa tadqiqotchilar tomonidan qabul qilinmoqda, chunki bu soha retseptiv ta'riflardan uzoqlashib, til foydalanuvchilarining haqiqatlarini aks ettiruvchi tavsiflovchi ta'riflarga o'tadi. Dewaele (2013) L2, L3, L4 ... Ln (xronologik tartibni ifodalashi mumkin) ga birlashtirilgan ma'noda chalkashmaslik uchun birinchi til(lar)dan keyin olingan tillarga murojaat qilish uchun "LX" haqida gapirishni taklif qildi. ushbu tillarni egallash yoki bilish darajalari). Shunday qilib, LX foydalanuvchisi avval ona tili foydalanuvchisi deb atalgan va uni ona tili foydalanuvchisidan ajratib bo'lmaydigan narsadir.

Odamlar o'zlarini til nuqtai nazaridan qanday qabul qilishlari haqidagi tushuncha butunlay yo'q emas, lekin muhokama va tadqiqot uchun ochiq qoldirilgan. Grosjean (2010) ta'kidlashicha, ikki tillilar ko'pincha o'zlarini ikki tilli deb bilishmaydi. Sia va Dewaele (2006) o'zlarini ikki tilli deb hisoblaydiganlar va bo'lmaganlarni tekshirdilar. Ular o'zlarini ikki tilli

deb da'vo qilganlar yoshroq ekanliklarini va endi L2 ni o'rganmasliklarini aniqladilar. Mualliflarning fikriga ko'ra, L2 bo'yicha davom etayotgan rasmiy ta'lim o'quvchilarni L2 darajasida hali o'zining eng yuqori darajasiga erishmaganliklariga ishonitirishi mumkin va shuning uchun ikki tilli maqomiga da'vo qilish erta bo'ladi.[4] Boshqa omillar L2 muhitida yashash yoki yashashni va ikkinchi holatda, bu tajribaning yangiligini o'z ichiga oladi. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, haqiqiy L2 foydalanuvchilari bo'lgan yoki bo'lganlar ikki tilli ekanliklarini da'vo qilishlari mumkin edi. Ikki tilli yoki yo'qligi haqidagi qaror yozma ko'nikmalarda emas, balki og'zaki nutqda o'z-o'zini anglash qobiliyati bilan bog'liq edi.

2011-yil iyun oyida Osloda bo'lib o'tgan ikki tillilik bo'yicha xalqaro simpoziumda qizg'in munozara avj oldi. Ijroiya qo'mita bo'lajak konferentsiyalar nomiga "va ko'p tillilik" kengaytmasini qo'shishni taklif qilgan edi. Bu "ikki tillilik" baribir har qanday tilni qamrab olgan degan e'tirozlarga duch keldi; va taklif rad etildi. "Uch tillilik" deb ataluvchi konferensiyalarni uyushtiruvchi boshqa bir assotsiatsiya ham tegishli nomga kelisha olmadi: "Uch tillilik" so'zidan foydalanish diqqatni L2 dan keyin o'rganilgan tillarga qaratishi mumkin, ammo bu L4 yoki L5 tillarini ham o'z ichiga oladimi? Oxir-oqibat, assotsiatsiya "ko'p tillilik" ni tanladi, ya'ni ikkita va istalgan til soni. Hozirgi vaqtda "ko'p tillilik" atamasi keng va qamrab oluvchidir. "Bilingualizm" "ko'p tillilik"dan ko'ra tez-tez qo'llanilgan (Google Scholar'da birinchisi uchun 133 000 xitlar, ikkinchisi uchun 50 600 marta ko'rsatilgan), ehtimol ikkinchisi uchun "ko'p tillilik" kabi muqobil atamalar ishlatilganligi sababli.[3]

Ko'p tillilikning aniqroq va global o'lchovlari borasida Dewaele va Stavans (2014) odamlarni bilish va ishlatishni da'vo qilayotgan tillar soniga ko'ra tasniflash juda noaniq bo'lishi mumkinligini ta'kidladilar. Darhaqiqat, olti tildan uchtasini bilmaydigan sekstalingual uch tilni mukammal bilgan uch tillidan ko'ra ko'p tilli hisoblanadi. Uch tilli odam kamroq tillarni bilishi mumkin, ammo ularni yaxshiroq bilish bu odamni ko'p tilliroq qiladi. "Ikki tilli", "uch tilli" yoki "to'rt tilli" kabi yorliqlar ba'zi tillarni bilish juda cheklangan bo'lishi mumkinligini yoki o'lik tillarda bo'lgani kabi faqat bitta malaka bilan cheklanishi mumkinligini yashirishi mumkin. Xuddi shu mulohaza tildan foydalanishda ham qo'llanilgan. Olti tildan faqat bittasini ishlatadigan sekstalingualni uchta tildan doimiy ravishda foydalanadigan uch tillidan ajratish mumkin. Dewaele va Stavans (2014) shu tariqa, ishtirokchilarning turli tillardan foydalanish chastotasi va ushbu tillarda og'zaki va yozma bilim olish darajasi haqidagi ma'lumotlaridan foydalangan holda ko'p tillilikning ikkita global o'lchovini ishlab chiqdi. Global malaka o'lchovi ishtirokchi tomonidan ma'lum bo'lgan tillarni og'zaki va yozma bilim bo'yicha ballar yig'indisidir. Shunday qilib, bu shaxs tomonidan o'zlashtirilgan (va/yoki ko'pincha unutilgan) tillarning sonidan ko'ra, turli tillarda og'zaki va yozma ko'nikmalarning haqiqiy qobiliyatining aniqroq o'lchovidir. "Jami chastota balli" - bu turli tillarda o'z-o'zidan xabar qilingan foydalanish chastotasi uchun ballar yig'indisidir. Bu ko'rsatkich, ayniqsa, ko'p tillarni biladigan, lekin asosan bir tilli/monomadaniy muhitda ishlaydigan shaxsni kamroq tillarni biladigan va ularning barchasini tez-tez ishlatadigan, tillar va madaniyatlar o'rtasida muntazam almashinadigan va shuning uchun yuqoriroq tilga ega bo'lgan shaxsdan farqlash uchun ayniqsa foydalidir. ko'p tillilik darajasi. Ushbu chora Dewaele va Li (2013) da muvaffaqiyatli qo'llanilgan.

Ikki va ko'p tillilikning shaxslar va jamiyat uchun xarajatlari va foydalari to'g'risida so'z ketganda uzoq vaqt davomida bir tillilik norma sifatida ko'rib chiqilgan va ikki yoki ko'p tillilik bundan mustasno deb hisoblangan. Bu nuqtai nazar o'zgardi, chunki ikki va ko'p tillilik istisno emas, balki norma hisoblanadi. Tadqiqotchilar hozirda ikki tillilik o'z-o'zidan zararli emasligini va u "nafaqat shaxsga, balki butun jamiyatga ham imkoniyatlar olib kelishini" tan olishadi.[5] Bu ikki tillilik psixologik va ijtimoiy zararli hodisa ekanligi haqidagi oldingi qarashlarni tubdan qayta baholashni tashkil etadi. Edvards (2003) ikki tillilik bilan bog'liq bo'lgan kasalliklar ro'yxatini sharhlaydi - axloqiy buzuqlik, duduqlanish, chap qo'llik, bekorchilik, haddan tashqari materializm - ularning aksariyati shunchaki ahmoq va "begonalikka qarshi" noto'g'ri qarashlarni aks ettiradi: "Agar hissiy muammolar ikki tillilik bilan bog'liq bo'lsa, bizda korrelyatsiya sababini nazarda tutuvchi noto'g'ri fikrning klassik

misoli bor; yuqorida ta'kidlanganidek, ijtimoiy va sotsiologik tazyiqlar psixologik ko'rinishlarga olib kelishi ehtimoli yuqoriroq tushuntirishdir.”[6]

So'nggi tadqiqotlar ko'p tillilikning jismoniy shaxslar va korxonalar uchun iqtisodiy foydasiga qaratilgan. Asosiy tadqiqot savoli - ko'p tillilik va iqtisodiy o'zgaruvchilar bir-biriga qanday ta'sir qiladi. Grin, Sfredo va Vaillancourt (2010) ish joyidagi tilga asoslangan daromad farqlarini ko'rib chiqish uchun iqtisodiy yondashuvdan foydalangan va ish beruvchilar xodimlarning chet tilini bilish qobiliyatini qadrlashini va shunga mos ravishda ularni mukofotlashini aniqladilar. Ushbu turdagi tadqiqotlar nafaqat ilmiy qiziqish uyg'otadi, balki siyosiy va ijtimoiy ahamiyatga ega, chunki u siyosatchilarni shaxslar va jamiyat uchun foydali bo'lgan til siyosatini qabul qilishga yo'naltirishi mumkin.

Biroq jamiyatning turli darajalarida ikki tillilikka bo'lgan salbiy munosabat saqlanib qolmoqda. Hukumatlar chet tillarini o'rganishni rasman rag'batlantiradilar, lekin odatda o'zlarining ozchiliklari gapiradigan tillarni emas, balki juda yuqori darajada bilish shart emas. Darhaqiqat, juda uzoq vaqt davomida farzandlari bilan o'z tillarida gaplashadigan immigrant ota-onalarga sog'liqni saqlash va ta'lim xodimlari bolalarning ijtimoiy integratsiyalashuvi va o'qishdagi muvaffaqiyatlarini osonlashtirish uchun mezbon mamlakatning ko'pchilik tilida gaplashishni maslahat berishgan. Turli xil uy tillarining mavjudligi ko'pincha bolalarning lingvistik, ijtimoiy va kognitiv rivojlanishiga potentsial to'siq sifatida qabul qilinadi.

Xulosa. Ikki va ko'p tillilik bo'yicha tadqiqotlar natijasida yuzaga keladigan muhim xulosalardan biri bu hodisaning individual, guruhlar va jamiyatlar uchun dinamik, chiziqli bo'lmagan va ko'p qatlamli xarakteridir. Tillar va jamiyatlar muttasil rivojlanayotganidek, odamlarning til ehtiyojlari ham o'zgaradi; LX foydalanuvchilari bilan munosabatlar yoki immigratsiya kabi shaxsiy voqealarni aks ettiruvchi til afzalliklari va malakalari o'zgarishi mumkin, ularning o'zlari kengroq iqtisodiy, ijtimoiy yoki siyosiy voqealar bilan bog'lanishi mumkin. Bunday siljishlar doimiy ravishda LX dan foydalanadigan va L1 ni ishlab chiqarish birdaniga qaytib kelganda biroz qiyinroq bo'lib tuyuladigan chet eldagi ta'tildan tortib, LX dan foydalanishga kelgan mamlakatda doimiyroq yashashga qadar bo'lishi mumkin. L1 madaniy qadriyatlarini shart bo'lmasa ham, L1ning yo'qolishiga olib kelishi mumkin. Bu ikki va ko'p tilli shaxslar o'ziga xos ko'p kompetentli va ko'pincha ochiq fikrli bo'lib qoladilar va ularning mavjudligi o'z mezbon mamlakatiga foyda keltirishi mumkindek tuyuladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Baetens Beardsmore, H. (2003). Who is afraid of bilingualism? In J.-M. Dewaele, A. Housen, & W. Li (Eds.), *Bilingualism: Basic principles and beyond* (pp. 10–27). Clevedon, UK: Multilingual Matters.
2. Bialystok, E., Craik, F. I. M., & Luk, G. (2012). *Bilingualism: Consequences for mind and brain*.
3. Usmanaliyeva, G. (2024). Polingvizmning ta'lim jarayoniga ta'sir qiluvchi omillari. *News of UzMU journal*, 1(1.1. 1), 172-175.
4. Cook, V. J., & Bassetti, B. (2010). *Language and bilingual cognition*. New-York, NY: Psychology Press.
5. Costa, B., & Dewaele, J.-M. (2014). Psychotherapy across languages: Beliefs, attitudes and practices of monolingual and multilingual therapists with their multilingual patients. *Counselling and Psychotherapy Research*, 14, 235–244. doi: 10.1080/14733145.2013.838338
6. Bilingualism: Language and Cognition, 16, 231 –240. DOI: 10.1017/S1366728912000570 Dewaele, J.-M., & Stavans, A. (2014). The effect of immigration, acculturation and multicompetence on personality profiles of Israeli multilinguals. *The International Journal of Bilingualism* 18, 203–221. DOI: 10.1177/1367006912439941.

Salixov Saidamir Alisher o'g'li
TOBB ETU Tashkent University
fakultet rahbari, PhD

MAMLAKAT OZIQ-OVQAT EKSPORTI XAJMINI OSHIRISHDA KORPORATIV LOGISTIKANI QO'LLASH TAMOYILLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada mamlakat oziq - ovqat eksporti hajmini oshirishda korporativ logistikani qo'llash tamoyillari hamda, hozirgi kunda har bir mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishida logistika tizimining rollari haqida so'z boradi. "Logistika samaradorligi" indeksi ko'rsatkichlari tahlili olib borilgan.

Kalit so'lar: meva sabzavot maxsulotlarining tashqi savdosi, maxsulotlarning ulgurji savdosi, eksport faoliyatida korporativ logistika tamoyillari, xalqaro logistika indeksi.

ПРИНЦИПЫ ПРИМЕНЕНИЯ КОРПОРАТИВНОЙ ЛОГИСТИКИ В УВЕЛИЧЕНИИ ЭКСПОРТА ПРОДОВОЛЬСТВИЯ В СТРАНУ

Аннотация. В данной статье рассказывается о принципах применения корпоративной логистики в увеличении объема экспорта продовольствия в страну, а также о роли логистической системы в развитии экономики каждой страны в настоящее время. Проведён анализ показателей индекса "эффективность логистики".

Ключевые слова: внешняя торговля плодовоовощной продукцией, оптовая торговля продукцией, принципы корпоративной логистики в экспортной деятельности, междунароный индекс логистики.

PRINCIPLES OF APPLICATION OF CORPORATE LOGISTICS IN INCREASING THE VOLUME OF FOOD EXPORTS OF THE COUNTRY

Abstract. This article will talk about the principles of the application of Corporate Logistics in increasing the volume of food exports of the country, as well as the role of the logistics system in the development of the economy of each country at present. Analysis of indicators of the index "logistics efficiency" has been carried out.

Key words: foreign trade of fruit vegetable products, wholesale of products, principles of Corporate Logistics in export activities, International Logistics Index.

Kirish. Hozirgi kunda har bir mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishida uning qon tomiri bo'lgan logistika tizimi juda muhim rol o'ynamoqda. Samarador korporativ logistika tizimi esa ichki bozorda tayyor mahsulot va xom-ashyo harakatini jadallashtirish orqali mahsulot va xizmatlarning mijozlar uchun qulay sharoit xamda arzon narxlarda yetkazib berilishini ta'minlaydi, bozordagi raqobatni rivojlantiradi. Eksport bozorida esa mamlakatning iqtisodiy raqobatbardoshligini ta'minlaydi va jahon iqtisodiyotiga transformatsiya jarayonini tezlashtiradi. Milliy iqtisodiyotimiz uchun samarador korporativ logistika tizimini tashkil qilish hozirgi kundagi dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Jahon Banki tomonidan chop etiladigan logistika samaradorligi hisobotida O'zbekiston 2022 -yilda "Logistika samaradorligi" indeksida 19 pog'onaga ko'tarildi. Hisobotni ishlab chiqishda bojxona samaradorligi, transport infratuzilmasi sifati, xalqaro tashuvlarni tashkil qilish osonligi, soha mutaxassislarining bilim va salohiyati, yuklarni kuzatish imkoniyati va yuklarni o'z vaqtida yetkazish darajasi kabi me'zonlar hisobga olinadi.

Afsuski mintaqamiz "Logistika samaradorligi" indeksi ko'rsatkichi maqtanarli darajada emas, ya'ni ushbu ko'rsatkich 2,6 ballni (1=past 5=yuqori sifatli) foizni tashkil qiladi. Bugungi kunda, korporativ logistika tizimi samaradorligini oshirish transport-geografik noqulay

joylashgan va eng arzon transport turi bo'lgan dengiz portlariga to'g'ridan-to'g'ri, hatto chegaradosh davlatlar orqali ham chiqish imkoniyatiga ega bo'lmagan bizning mamlakatda ayniqsa dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Xalqaro logistika samaradorligi indeksi mamlakat tashqarisida ishlaydigan logistika sohasidagi ekspertlarning savdo hamkorlari fikri asosida mamlakatning olti tarkibiy qismiga sifatli baho beradi. Xalqaro logistika samaradorligi indeksi – bu logistika sektorining ish samaradorligining umumiy ko'rsatkichi bo'lib, u quyidagi oltita asosiy samaradorlik komponentini yagona kompleks ko'rsatkichga birlashtiradi.

1-rasm. Xalqaro samaradorlik indeksi komponentlari

Samarador korporativ logistika tizimini mikro va makro darajada o'rganishimiz mumkin. Xususan, mikro darajada o'rganganimizda, masalan, qaysidir viloyatda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish bilan shug'ullanish asnosida xaridorlar shaharlardagi bozorlar, supermarketlar, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash korxonalarini bo'lishi mumkin. Tayyor mahsulotni oxirgi xaridorga yetib borguniga qadar qisqa muddat (bir necha kun) vaqtiniz bo'ladi. Shu vaqt ichida hosilni yig'ib olish, qadoqlash, transport vositasiga yuklab, xaridorga yetkazish lozim. Zanjirning biror-bir nuqtasida muammo paydo bo'lishi foydaning kamayishiga va hatto tadbirkorning zararga kirishga sabab bo'lishi mumkin. Bunga mahsulotni vaqtida yig'ib olmaslik, noto'g'ri qadoqlash, noto'g'ri saqlash, transport vositasining vaqtida mavjud emasligi nosozligi yoki kerakli jihozlanmagani va shunga o'xshash ko'plab muammolar sabab bo'lishi mumkin.

Shuningdek, xuddi shu holatni makro darajada tahlil qilsak, eksportga mo'ljallangan qishloq xo'jaligi mahsuloti yetishtirildi va mahsulot Yevropa bozoriga, masalan, Rossiyaga olib chiqilmoqda. Bunda avvalambor Rossiyada shu mahsulotga bo'lgan talab darajasini, taklif qilinayotgan narxlarni, mahsulotingizning tannarxini, uning eksport va transport xarajatlarini hisoblanadi. Aynan shu mahsulotni Rossiyaga yetkazib beradigan Ispaniya, Italiya, Polsha kabi Yevropa davlatlari yetkazib beruvchilari raqobatbardosh hisoblanadi. Ishchi kuchi arzonligi, mahsulot sifati, uning xilma-xilligi korxonaning mahsulotini afzalliklari bo'la olsa-da, transport xarajatlari yuqoriligi mahsulotning oxirgi narxlariga katta ta'sir ko'rsatadi. Qishloq xo'jaligi

mahsulotlarini tashishda qo'llanadigan muzlatgich-avtotransportida bir kilogram mahsulotni O'zbekistondan Rossiyaga qilingan transport xarajati hozirgi paytda mahsulotimizning qimmat transport sababli raqobatbardoshligini qanchalik yo'qotishi mumkinligini ko'rishimiz mumkin.

Ba'zi rivojlangan davlatlar oxirgi yillarda iqtisodiyotda proteksionizm siyosatini olib borayotgan bo'lsalar-da (masalan AQSHning hozirgi hukumati), amalda dunyo iqtisodiyotida globallashtirish jarayoni sekinlashgani yo'q. Dunyo bozorida katta o'zgarishlar nafaqat O'zbekistonning, balki butun mintaqamizning ro'y berayotgan o'zgarishlarga tayyor bo'lishlarini talab etadi. Dunyo hamjamiyatida mavqei o'sib borayotgan Xitoy, Hindiston kabi davlatlarning global iqtisodidagi o'rni ham oshmoqda. Mintaqamizning Osiyoni Yevropa bilan bog'lagan muhim transport koridorining markazida ekanligi biz uchun ham chorlov va ham imkoniyat bo'lib hisoblanadi. "Bir Makon - Bir Yo'l" kabi loyihalar hamkorlar bilan birgalikda infratuzilmamizni yaxshilashga, transport va korporativ logistikaga aloqador bir qancha sohalarni rivojlantirishga imkoniyat yaratmoqda.

Hozirgi kunda mamlakatimizda bo'layotgan ijobiy o'zgarishlar korporativ logistika va transport sohasida ham yaqin kunlarda ijobiy ta'sirini ko'rsatadi. Chunki o'sib borayotgan iqtisodning yuki eng avvalo korporativ logistika tizimiga tushadi. Shunday ekan, mamlakatimizning eksport diversifikatsiyasini kengaytirish, import xarajatlarini kamaytirish, mahalliy bozordagi transport xarajatlarini minimallashtirish va oqibatda xalqimiz farovonligini yanada oshirish aynan korporativ logistika samadorligiga bog'liq bo'lib qolaveradi.

Xulosa sifatida ta'kidlash lozimki, dunyoda globallashtirishning rivojlanishi bilan jahon bozorida ishlaydigan korporativ logistik kompaniyalar soni ortib bormoqda. Kompaniyalar xalqaro miqyosda ishlayotganda kengroq nuqtai nazarga ega bo'lishlari zarur. Xususan, ba'zi kompaniyalar keng geografik hududda joylashgan bo'lishsa-da, ularning asosiy faoliyati mahalliy yoki mintaqaviy manbalar, ishlab chiqarish, inventarizatsiya va tarqatishga asoslangan edi. Ammo hozirda xalqaro kompaniyalar haqiqatan ham global maqomda bo'lib, ular logistik kompaniyalarda global biznesni ifodalovchi tashkiliy tuzilma va strategiyaga egadir. Bugungi kunda, jahon bozorining o'ziga xos xususiyatlari shundaki, meva-sabzavot mahsulotlari zaxiralari va axborotni markazlashtirish hamda global branding, manbalar va ishlab chiqarishni shuningdek, logistik faoliyatni o'z ichiga oladi. Shunga qaramay, korporativ logistik kompaniyalar mahalliy talablar va mintaqaviy bozorlarni ta'minlay oladilar. Bu shuni anglatadiki, korporativ logistik korporatsiyalarning transmilliy ko'lami mahalliy buyurtma qilingan mahsulotlar va xizmatlarni e'tiborsiz qoldirishni anglatmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/29971/LPI2018>.
2. <https://www.worldbank.org/en/country/uzbekistan/overview>
3. http://www.agriculture.uz/filesarchive/Sbornik_2016_TSAU.pdf
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentning 26.02.2021 yildagi «O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasida belgilangan vazifalarni 2021 yilda amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-5009-son qarori.
5. O'zbekiston Respublikasi statistika qo'mitasining ma'lumotlari.
6. <https://east-fruit.com/uz/meva-sabzavot-bozori/bozorlar-harhi/ozbekiston-meva-sabzavotchilikda-2021-yilgi-top-10-asosiy-voqeliklar-2-qism/>

Alimov Jamshid Ravshanovich
Termiz davlat universiteti o'qituvchisi

KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISHDA SO'ZLARNI BIRIKTIRISH KO'NIKMALARINI O'QITISHGA DOIR MASHQLARNI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada asosiy e'tibor haqiqiy kombinatsiyadagi mashqlarga qaratiladi, chunki faqat ular maxsus tadqiqot mavzusini tuzish uchun yetarlicha o'ziga xosdir. Bu borada oliy ta'lim muassasalarida ingliz tilini o'qitish va chet tili kasbiy kompetensiyasini shakllantirishning faoliyat mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha jahon ilm-fan taraqqiyoti tendensiyalarini hisobga olgan holda ilmiy-amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlari: kombinatsiya, mashqlar, kasbiy axborot kompetensiyasi, chet tili kompetensiyasi, ijtimoiy tarmoqlar, ingliz tilini o'qitish metodikasi, noflologik yo'nalishlarida ingliz tilini o'qitish, ingliz tilini o'qitishning samarali usullari.

IMPROVING EXERCISES FOR TEACHING WORD COMBINATION SKILLS IN FORMING COMMUNICATIVE COMPETENCES

Abstract. This article focuses on real compound exercises, as they alone are unique enough to constitute a dedicated research topic. In this regard, scientific and practical recommendations have been made, taking into account the trends of world scientific development, to improve the working mechanisms of English language teaching and foreign language professional competence formation in higher education institutions.

Key words: combination, exercises, professional information competence, foreign language competence, social networks, methodology of teaching English, teaching English in non-philological areas, effective methods of teaching English.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УПРАЖНЕНИЙ ДЛЯ ОБУЧЕНИЯ НАВЫКАМ СЛОВСОЧЕТАНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ КОММУНИКАТИВНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ

Аннотация. В этой статье основное внимание уделяется реальным комплексным упражнениям, поскольку они сами по себе достаточно уникальны, чтобы составить отдельную тему исследования. В связи с этим даны научно-практические рекомендации с учетом тенденций мирового научного развития по совершенствованию рабочих механизмов преподавания английского языка и формирования иноязычной профессиональной компетентности в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: сочетание, упражнения, профессиональная информационная компетентность, иноязычная компетенция, социальные сети, методика преподавания английского языка, преподавание английского языка по нефилологическим направлениям, эффективные методы преподавания английского языка.

Kirish. Kombinatsion mashqlarni tasniflashning ushbu ko'plab mezonlaridan yetakchi mezon yoki mezonlarni tanlash kerak. Shubhasiz, bu o'zaro muvofqlikda mashqlarni maqsadga muvofqligi nuqtayi nazaridan tizimlashtirishga imkon beradigan mezonlar bo'lishi kerak. Bundan tashqari, tasniflash sxemasi mashqlarning kerakli turini va pastki turini tanlashni ta'minlash uchun yetarlicha aniq va ravshan bo'lishi kerak, so'ngra ulardan foydalanish ko'rsatiladi. Bu holda qolgan mezonlar kombinatsiya mashqlarining qo'shimcha belgilari sifatida paydo bo'lishi mumkin. So'nggi o'n yillik uslubiy adabiyotlarda mashqlarni tasniflashga bag'ishlangan ko'plab ishlar mavjud. Bir qator metodistlar mashqlar turlari va

ko'rinishlarini mahoratni shakllantirish bosqichlari bilan bog'lashadi. Bunday bosqichlar uch xil: kirish-tayyorgarlik, standartlashtirish va vaziyat-variantiv (Itelson L.B.) yoki taxminiy, stereotiplash va variantiv (S.F.Shatilov.) Axborot, operatsion va motivatsion mashqlar ham mahoratni shakllantirishning ushbu uch bosqichiga qaytadi (V.A.Buxbinder). Shuni ta'kidlash kerakki, ushbu sxema asosan grammatik va leksik ko'nikmalarni shakllantirishga tegishli. Aslida nutq malaka va qobiliyatlari, va kombinatsiya ko'nikmalari va qobiliyatlari shunday, ular ushbu sxema bo'yicha shakllana olmaydi. Bu yerda standartlashtirish odatiy manoda mumkin emas va mashqlar boshidanoq vaziyat-variantivdir. Axir, asosiy jumlar va kombinatsiyalarning o'zgarishi (keng manoda) kombinatsiyani o'rganishning mohiyatidir. Adabiyotlar tahlili. Mahoratni shakllantirishning yana bir sxemasi, shuningdek, o'rganilayotgan hodisa bilan bog'liq barcha normalarni oldindan umumlashtirishni o'z ichiga olgan kirish va tayyorgarlik bosqichini ham o'z ichiga oladi. O'rganilayotgan hodisani doimiy ravishda qo'llashning keyingi bosqichi bitta maqsadli bosqich o'rganilayotgan hodisani ilgari o'tganlarga qarshi qo'yish bosqichidir (Lapidus B.A.; Gurvich P.B.; Karaseva V.N.; Gorchev Yu.A.) Kombinatsion mashqlarni ushbu uch bosqich bilan bog'lash ham mumkin emas, chunki tashkiliy jihatdan kombinatsiyani o'rganish mavzuni ishlab chiqish bilan bog'liq va ushbu bosqichlarga rioya qilish qiyin. A.N.Leontyevning asarlari mashqlarni rasmiy, rasmiy-mazmunli, mazmunli-rasmiy va mazmunlilarga bo'linadi. Ushbu tasnif bizning maqsadimiz uchun ham ahamiyatsizdir, chunki kombinatsiyani o'rganishda mutlaqo rasmiy mashqlar mavjud emas va ushbu tasnifning qolgan turlarini farqlash faqat shartli bo'lishi mumkin.

Mashqlar to'plamimiz birinchi navbatda ular yo'naltirilgan obyektning o'ziga xos xususiyatlariga mos kelishi kerak. Bunday holda obyekt – bu kombinatsion mahorat va uning ichida - kombinatsion harakatlar. Shuning uchun tasniflashning yetakchi mezon mashqlarning kombinatsion harakatlarga yo'naltirilganligi bo'lishi kerak, buning natijasida mashqlarni farqlash tavsiya etiladi:

- 1) asosiy kombinatsiyalar va jumalarni yodlash uchun;
- 2) leksik o'zgarish uchun;
- 3) morfologik o'zgarish uchun;
- 4) iboralar va jumalarni kengaytirish uchun;
- 5) avtonom sintaktik birliklarni ulash uchun;
- 6) leksik birliklarni birlashtirish uchun turli kontekstlardan "olish" uchun;
- 7) gapning qolgan qismlarini og'zaki bayon qilishning birinchi qismlariga qo'shish uchun;
- 8) til va nutq birliklarining ichki og'zaki inventarizatsiyasi va ona tilidagi bayonotning dastlab tushunilgan matnini parafrazlash uchun.

Yuqoridagilar birgalikda mezon sifatida mashqning tashqi tashkiliy xususiyatlari paydo qiladi, bu uning qismini rag'batlantiradigan o'ziga xos xususiyatlarda va u bilan mashqning reaktiv qismi o'rtasidagi bog'liqlikda namoyon bo'ladi. Asosiy mezon bo'yicha ajratilgan har bir tasniflash birligi rag'batlantirishning ma'lum bir turini va rag'batlantirish va mashqning reaktiv qismi o'rtasidagi bog'liqlikning ma'lum bir turini tanlash orqali aniqlanadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda vazifa asosiy va tegishli mezonni o'zaro bog'lash orqali kombinatsion mashqlar tizimini tavsiflash va shu bilan birga mos mashqlarni tanlashda osongina harakat qilish mumkin bo'lgan ularning katalogini ishlab chiqish orqali kelib chiqadi.

Tasniflashning asosiy mezoniga muvofiq, avvalo kombinatsiya bazasini shakllantirish uchun mashqlarni - asosiy iboralar va jumalarni yodlash uchun ajratish kerak. Mavzuning har bir bog'liqlik nutq vazifasi uchun bunday asosiy nutq birliklari bir nechta ba'zan esa o'nga yaqin bo'lishi mumkinligini hisobga olsak, bu vazifa oson emas. Quyidagi mashqlar ularni yodlashga qaratilgan:

- 1) Talabaning shaxsi tomonidan tuzilgan asosiy kombinatsiyalar yoki jumalarni o'qish;
- 2) Jumalarni yodlash va ularni ro'yxatga ko'ra yodlash: chet tilida ketma-ket, navbat bilan;

3) Kalit so'zlar bo'yicha jummalarni eslab qolish – chet tilida ona tilida ketma-ket va navbat bilan;

4) Asosiy jummalarni ona tilidan chet tiliga teskari tarjima qilish;

5) Boshlang'ich so'zlar uchun talabalarning o'zlari tomonidan berilgan yoki nomlangan asosiy

jummalarni xotirada tiklash;

6) Umumiy jumlagacha kiritish o'tkazib yuborilgan asosiy iboralar va jumlar ro'yxati;

7) Berilgan asosiy jummalarni mavzular, mavzulashgan nutq vazifalari bo'yicha taqsimlash.

Ushbu turdagi mashqlar taqdimotning izchilligi uchun birinchi bo'lib biz tomonidan nomlangan.

Kombinatsiyani o'rgatish amaliyotida asosiy nutq birliklarini yodlashdan boshlash kerak emas, chunki kombinatsion o'zgarishlar paytida asosiy birliklar beixtiyor eslab qolinadi va ularni yodlash umumiydir.

Asosiy jumlar va iboralarni leksik jihatdan o'zgartirishning kombinatsion mahoratini mashq qilish mashqlari quyidagicha tasniflanadi.

Leksik o'zgarish morfologik o'zgarishlar bilan bog'liq bo'lishi mumkin va ularsiz amalga oshirilishi mumkin. U sintagma darajasida va gap darajasida amalga oshirilishi mumkin, ammo birinchi holda sintagmalar odatda hosil bo'ladi va keyinchalik ularni jumlagacha kiritish uchun o'zgaradi. Leksik o'zgaruvchanlik mashqlari har doim almashtirish xususiyatiga ega; bitta sintagma jumlasida boshqasini almashish ham almashtirishdir.

Sintagma ichidagi leksik o'zgaruvchanlik ko'pincha bir toifali semantikaga ega iboralarni ishlab chiqish uchun ishlatiladi, masalan, vaqt, fasl, kun vaqtini belgilash (in the evening, in the morning lekin: at night), last (last week) va ago bilan joy va harakat yo'nalishini belgilash kombinatsiyalarda. Bunday holda in, at, to va boshqalar (to the park, to the cinema) predloglaridan foydalanishni to'g'rilash zarur. N + N, N of N, so'z bilan belgilangan egalik olmoshi, one of + N, some of + N va boshqalar. Bunday o'zgarish odatda mavzuning asosiy nutq vazifalari bo'yicha asosiy iboralarni (asosiy jummalarni) element bo'yicha ishlab chiqish jarayonida amalga oshiriladi, shundan so'ng leksik o'zgarishlarga ega sintagmalar jumlagacha kiritiladi. Ushbu ish davomida ona tilining aralashuvi natijasida yuzaga kelgan xatolarni yo'qotish mumkin.

Asosiy iboralar va jummalarni leksik jihatdan o'zgartirish uchun eng keng tarqalgan mashqlar quyidagilar:

- almashtirish uchun berilgan so'zlar ro'yxati bo'yicha va ro'yxatsiz o'zgartirish, talabalarning

xohishiga ko'ra to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatmalarga muvofiq almashish belgilar:

- ona tilidan ingliz tiliga tarjima qilish orqali o'zgaruvchanlik: tarjima uchun butun sintagmalar yoki

ularning elementlari taklif qilinishi mumkin;

- o'qituvchining ko'rsatmasiga binoan aniqlik uchun.

Masalan, bir necha qator kvadratlarga bo'lingan jadval misol bo'la oladi. Birinchi qatorda vertikal ravishda - harakatni amalga oshiruvchi shaxslar, masalan, turli kasb vakillari, turli yoshdagi odamlar tasvirlangan; har bir kvadratning ikkinchi qatorida-ularning ish joyi, masalan, zavod, kasalxona maktab, park, kutubxona kinoteatr; uchinchi qatorda-transport vositalari (poyezd, mashina motosikl, velosiped, avtobus va boshqalar). O'qituvchi yoki talabalardan biri, masalan, birinchi qatorda №2, ikkinchi qatorda №4, uchinchi qatorda №1 kvadratga ishora qiladi, bu jumlaning shakllanishini rag'batlantiradi this old woman-goes-to the hospital-by bus. Bunday jumlar cheksiz ko'p bo'lishi mumkin. Shunga o'xshash jadvallar ko'plab mavzularda taklif qilinishi mumkin. Leksik xilma-xillik, shuningdek, "kroki" chizmalaridagi o'zgarishlarni va boshqa ko'rinishlarni sharhlash bo'yicha ishlarga yordam beradi; -har bir savol yangi leksik variantlarni keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan savol-javob mashqlari; agar, masalan, asosiy jumlada Ali is good at mathematics, deb yozilgan bo'lsa unda

And you? And Shaxlo? oliy ta'lim muassasasi mavzularining belgilari turlicha. Asosiy jumlagi ko'ra Ali got a four in literature yesterday, savollar har xil bo'lishi mumkin va baholash, mavzu, dars bo'lgan vaqt va talabani nomi, shuning uchun savollar bo'yicha Shaxlo got a three in mathematics last week kabi to'liq o'zgartirilgan jumlar paydo bo'ladi. Bunday ish bilan talabalar boshqa darslarda nima bo'lganligi haqida xabar berishga tayyorlanadilar;

- talabalarga ushbu matnni aktuallashtirishni almashtirish va shu bilan ularning hayotidagi voqealar to'g'risida xabar tayyorlash orqali ma'lum bir belgi haqida kichik matn taklif qilinishi mumkin.

Leksik o'zgaruvchanlik mashqlari yangi nutq aloqalarini boshqarish uchun juda qulay vositadir: ular digressiya radiusini oldindan belgilab, mavzu bo'yicha ishning istalgan nuqtasida ishlatilishi mumkin, ya'ni, bunday mashq tematik chiziqqa qanchalik mos keladi va yaqinlashib kelayotgan nutq vazifasini tayyorlaydi yoki ulardan chetga chiqadi.

Morfologik o'zgaruvchanlik mashqlari odatda leksik o'zgaruvchanlik bilan birga amalga oshiriladi. Ushbu turdagi mashqlarning eng samarali turlaridan biri bu Ch.Fries va R.Lado tomonidan "Intensiv kurs" (Vol.II "The Patterns Established as Habits"). Bunday mashqning namunasi asosiy jumladir:

Student: I go to the library every Saturday.

Teacher: My friend:

Student: My friend goes to the library every day

Teacher: yesterday.

Student: His friend went to the library yesterday.

Teacher: next Sunday.

Student: My friend will go to the library next Sunday.

O'qituvchi, ko'rib turganingizdek, har bir iboradan oldin rag'batlantiruvchi signal beradi, bu talabalarni asosiy jumlada zarur morfologik o'zgarishlarni amalga oshirishga undaydi. "Konveyer mashqlari" mavzuning ko'pgina mavzulashgan nutq vazifalari uchun taqdim etilishi mumkin. Ular ko'ngilochar xarakterga ega ayniqsa ular tempda va o'yin-musobaqa shaklida bajarilganda. Morfologik o'zgaruvchanlikni boshqa mashqlar keltirib chiqarishi mumkin, masalan; Tell me about yourself and you family agar ular tez-tez kinoga borsalar, oxirgi marta borganlarida yana borganlarida va hokazo bu birinchi va uchinchi shaxslarning o'zgarishiga uchrab vaqtinchalik Present Indefinite shakldan foydalanishga olib keladi.

Morfologik o'zgaruvchanlik mashqlari asosan tuzatish-takrorlash xususiyatiga ega va grammatik mahoratni shakllantirish darajasi yetarli bo'lmaganda qo'llaniladi.

Xulosa. Leksik o'zgaruvchanlik bilan bir qatorda iboralar va jumalarni kengaytirish mashqlari kombinatsion ko'nikmalarni boshqariladigan shakllantirishning eng muhim vositalaridan biridir. Aslida jumalarni davom ettirish iborasini kengaytirish har qanday asosiy rag'batlantirishlardan kelib chiqishi mumkin, eng keng tarqalgan va samarali mashqlar ikki xil: kengaytmaning semantik yo'nalishini to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatadigan matnlarni kengaytirish va savollar yoki boshqa og'zaki stimullar bo'yicha bayonotlarni, shu jumladan dialogik satrlarni kengaytirish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Городилова Г.Г. К вопросу об оптимальном пути развития речевых навыков и речевых умений на начальном этапе обучения. - // Психологические и психолингвистические проблемы владения и овладения языком. - М.: Изд-во МГУ, 1969.
2. Горчев А.Ю. О путях реализации принципа противопоставления при обучении грамматической стороне речи. - Иностранные языки в школе, 1979. - №6. - С.
3. Горчев А.Ю. О системном подходе к организации грамматического материала для обучения устной речи // Отбор и организация языкового материала для обучения говорению на иностранном языке в средней школе. - М., 1982. - С.37-42.

4. Григорян С.Т. Проблема мотивации в психологии научения иностранному языку. // Проблемы обучения иностранному языку. Том 5, ч.1. - Владимир, 1970. - С.15-24.
5. Гурвич П.Б. Положительное и отрицательное в концепции сторонников структурального подхода к методике преподавания иностранных языков. ИЯВН. - Вып. I. - 1965. - 27-41 с.
6. Gilpin D. R. Working the Twittersphere: Microblogging as professional identity construction. A networked self: Identity, community, and culture on social network sites. New York, 2011, Chapter 11, pp. 232–250.
7. Barnes J.A. Class and Committees in Norwegian Island Parish // Human Relations. Hafner Press. — NY., 1975. — P. 39–58.
8. Nizomova, M. B. (2022). Problems of systematization of pedagogical terms and concepts in the scientific and pedagogical theory of comparable languages. American Journal Of Philological Sciences, 2(03), 1-6.
9. Baratboyevna, N. M. Features of the Formation and Development of Ecological Terms in Languages. Journalnx, 6(06), 55-57

Mundarija /Содержание/Contents

3.	Ro'ziqulov F.R. O'zbekistonda ajralishning ijtimoiy, etnopsixologik muammolari va ularni oldini olish yo'llari
9.	Nazarov A.M, Abdullayev Sh.Z. Talaba - yoshlarda ilmiy va innovatsion faoliyatni rivojlantirish psixologik mexanizmlari
16.	Ostanov Sh.Sh. Destruktiv xulq-atvorli o'smirlarda kreativlikni rivojlantirishning pedagogik - psixologik aspektlari
20.	Miralimov M. Y . Voyaga yetmaganlarda jinoyat motivlarining shakllanishiga pedagogik-psixologik aspektlari
27.	Rustamov Sh.Sh. Talabalarining innovatsion kompetentsiyani rivojlantirishning pedagogik psixologik determinatlari
32.	Ganjiyev F.F. Agressiv o'smirlarda destruktiv axborotlarni yuzaga kelishining psixologik determinantlari
37.	Абилова Г.У. Педагогические возможности информационной образовательной среды при организации вебинаров
42.	Тажибаев Ш.М. Возникновение патофизиологических расстройств у педагогов как следствие профессионального стресса
47.	Rajabova G.Z. Folklor an'analari asosida bola shaxsini shakllanishining pedagogik determinantlari
53.	Allamberganova B.X. Rus tilini o'rgatishning zamonaviy texnologiyalari va usullarini pedagogik xususiyatlari
58.	G'aybullayeva N.I. Milliy qadriyatlarda lingvomadaniy birliklarning obrazli talqini
64.	Usmanaliyeva G.A. Bilingvizm va multilingualizm
68.	Salixov S.A. Mamlakat oziq-ovqat eksporti hajmini oshirishda korporativ logistikani qo'llash tamoyillari
71.	Alimov J.R. Kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirishda so'zlarni biriktirish ko'nikmalarini o'qitishga doir mashqlarni takomillashtirish